రఘువంశములోని. $\frac{96}{3878}$

౧౪. ౧౫. ౧౬. ౧౭. ౧౮. ౧౯. సర్గములు.

కాళిదాస

మల్లినాథసూరిచే రచియింపంబడిన

సంజీవనియను

వ్యాఖ్యానముతోఁ గూడ.

ముద్రింపంబడియె.

VIZAGAPATAM.

Acting Printer V. Bhavani Sankara Sastry

Arsha Press. 1878.

చతుర్దశస్సర్గః.

భర్తుః ప్రణాశాదథ శోచనీయం దశాన్తరం తత్ర
సమం ప్రపన్నే। అపశ్యతాం దాశరథీ జనన్యౌ ఛేదా
దివోపఘ్నతరోర్వ్రతత్యౌ॥ ౧.

భర్తురితి- అథ దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ ఉపఘ్నతరోః ఆశ్రయవృక్షస్య - ఉపఘ్న ఆశ్రయ ఇతి నిపాతః తస్య ఛేదాత్ ప్రవ్రతత్యౌ లతే ఇవ॥ వల్లీతు వ్రతతిర్లతేత్యమరః॥ భర్తుః ప్రణాశాత్ శోచనీయం దశాన్తరం అవస్థాన్తరం ప్రపన్నే ప్రాప్తే జనన్యౌ తత్ర సమం యుగపదపశ్యతామ్॥ ౧.

ఉభావుభాభ్యాం ప్రణతౌ హతారీ యథాక్రమం
విక్రమశోభినౌ తౌ। విస్పష్టమస్రాన్ధతయా న దృష్టౌ
జ్ఞాతౌ సుతస్పర్శసుఖోపలమ్భాత్॥ ౨.

ఉభావితి- యథాక్రమం స్వనామపూర్వకం ప్రణతౌ నమస్కృతవన్తౌ హతారీ నష్టశత్రూ విక్రమశోభినౌ- ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ ఉభాభ్యాం జననీభ్యాం అస్రైరశ్రుభిః అన్ధతయా హేతునా- అస్రమశ్రుణి శోణిత ఇతి విశ్వప్రకాశః- విస్పష్టం న దృష్టౌ కింతు సుతస్పర్శనయా యత్సుఖం తస్యోపలమ్భాదనుభవాత్ జ్ఞాతౌ॥ ౨.

ఆనన్దజశ్శోకజమశ్రు బాష్పస్తయోరశీతం శిశిరో
బిభేద। గఙ్గాసరయ్వోర్జలముష్ణతప్తం హిమాద్రినిష్య
న్ద ఇవావతీర్ణః॥ ౩.

ఆనన్దజ ఇతి- తయోః మాత్రోః ఆనన్దజః శిశిరో బాష్పః అశీతము ష్ణం శోకజమశ్రు ఉష్ణతప్తం గఙ్గాసరయ్వోః జలం కర్మ- అవతీర్ణః హిమాద్రినిష్యన్దః నిర్ఝర ఇవ బిభేద- ఆనన్దాశ్రుణా శోకాశ్రు తిరస్కృతమిత్యర్థః॥ ౩.

తే పుత్రయోర్నైరృతశస్త్రమార్గానార్ద్రానివా
ఙ్గే సదయం స్పృశన్త్యౌ। అపీప్సితం క్షత్రకులాఙ్గనా
నాం న వీరసూశబ్దమకామయేతామ్॥ ౪.

తేఇతి- తే మాతరౌ పుత్రయోః అఙ్గే నైరృతశస్త్రాణాం మార్గాన్ వ్రణాన్ ఆర్ద్రాన్ నవానివ సదయం స్పృశన్త్యౌ క్షత్రకులాఙ్గనానామీప్సితమపి వీరసూశబ్దం [illegible] నకామయేతాం- వీరసూః [illegible]॥ ౪.

క్లేశావహా భర్తురలక్షణాహం సీతేతి నామ స్వముదీ
రయన్తీ। స్వర్గప్రతిష్ఠస్య గురోర్మహిష్యావభక్తి
భేదేన వధూర్వవన్దే॥ ౫.

క్లేశేతి- [illegible] భర్తుః క్లేశావహా [illegible] అలక్షణా [illegible] సీతేతి స్వం నామ ఉదీరయన్తీ స్వర్గప్రతిష్ఠస్య [illegible] గురోః మహిష్యౌ [illegible] భక్తిభేదేన [illegible] వవన్దే॥ అత్ర [illegible] ౫.

ఉత్తిష్ఠ వత్సే నను సానుజోఽసౌ వృత్తేన భర్తా శుచి
నా తవైవ। కృచ్ఛ్రం మహత్తీర్ణ ఇతి ప్రియార్హాం తా
మూచతుస్తే ప్రియమప్యమిథ్యా॥ ౬.

ఉత్తిష్ఠేతి- హే వత్సే ఉత్తిష్ఠ అసౌ సానుజో భర్తా తవ శుచినా వృత్తేనైవ మహత్ కృచ్ఛ్రం దుఃఖం తీర్ణః తీర్ణవానితి ప్రియార్హాం తాం వధూం ప్రియం మనోహరమప్యమిథ్యా సత్యం తే శ్వశ్ర్వౌ ఊచతుః తద్వచనస్య ఉభయ [illegible] మితి భావః॥ ౬.

అథాభిషేకం రఘువంశకేతోః ప్రారబ్ధమానన్ద
జలైర్జనన్యోః। నిర్వర్తయామాసురమాత్యవృ
ద్ధాస్తీర్థాహృతైః కాఞ్చనకుమ్భతోయైః॥ ౭.

అథేతి- అథ జనన్యోః ఆనన్దజలైః బాష్పైః ప్రారబ్ధం ప్రక్రాన్తం రఘువంశకేతోః రామస్య అభిషేకమ్ అమాత్యవృద్ధాః తీర్థేభ్యః గఙ్గాప్రముఖేభ్యః ఆహృతైః ఆనీతైః కాఞ్చనకుమ్భతోయైః నిర్వర్తయామాసుః॥ ౭.

సరిత్సముద్రాన్సరసీశ్చ గత్వా రక్షఃకపీన్ద్రైరు
పపాదితాని। తస్యాపతన్మూర్ధ్ని జలాని జిష్ణోర్విన్ధ్య
స్య మేఘప్రభవా ఇవాపః॥ ౮.

సరిదితి- రఘుః కపిసైన్యైః సహితో గఙ్గాద్యాః సముద్రాన్ పూర్వా
పరాదీన్ సరాంసి మానసాదీని చ గత్వా ఉపపాదితాన్యర్థా
దితాని జలాని జిష్ణుర్జయశీలస్య- గ్లానిక్షత్ప్రత్యుష్టరితి ప్రత్య
ప్రత్యయః తస్య రామస్యమూర్ధ్ని విన్ధ్యస్యమూర్ధ్ని మేఘ
ప్రభవా ఆపఇవ అపతన్॥ ౮.

తపస్వివేష క్రియయాపితావద్యః ప్రేక్షణీయః
సుతరాంబభూవ। రాజేన్ద్రనైపథ్యవిధానశోభాత
స్యోదితాసీత్పున రుక్తదోషా॥ ౯.

తపస్వీతి- యో రామస్తపస్వివేష క్రియయాపి తాపసవేషర
చనయాపి సుతరాం ప్రేక్షణీయః తావత్ దర్శనీయ ఏవ బ
భూవ తస్య రాజేన్ద్రనైపథ్య విధానేన రాజవేష రచనయా
యా శోభా సా పునరుక్తం నామ దోషో యస్యాస్సా పునరుక్త
దోషా ఆసీత్ ద్విగుణాసీదిత్యర్థః॥ ౯.

స మౌలరక్షోహరిభిః ససైన్యస్తూర్యస్వనానన్దిత
పౌరవర్గామ్। వివేశ సౌధోద్గతలాజవర్షా ముత్తోర
ణామన్వయరాజధానీమ్॥ ౧౦.

సఇతి- స రామః ససైన్యస్తూర్యస్వనై రానన్దితపౌరవర్గస్సన్
మూలే భవాః మౌలా మన్త్రివృద్ధాః తైః రక్షోభిర్హరిభిశ్చ సహ
సౌధేభ్యః ఉద్గతలాజవర్షా ముత్తోరణా మన్వయ రాజధా
నీం వివేశ॥ ౧౦.

సౌమిత్రిణా సావరజేన మన్దమాధూత వాలవ్య
జనోరథస్థః ధృతాతపత్రో భరతేన సాక్షాదుపాయ
సంఘాత ఇవ ప్రవృద్ధః॥ ౧౧.

సౌమిత్రిణేతి- సావరజేన శత్రుఘ్నయుక్తేన సౌమిత్రిణా మ
న్దమాధూతవాలవ్యజనో చామరయస్యసః రథస్థః భరతేనధృ
తాతపత్రః ఏవం చతుర్వ్యూహో రామః ప్రవృద్ధస్సాక్షాదుపా
యానాం సామాదీనాం సంఘాతస్సముష్టిరివ వివేశేతి పూర్వే
ణ సమ్బన్ధః॥ ౧౧.

ప్రాసాదకాలాగురుధూమరాజిస్తస్యాః పురో
వాయువశేన భిన్నా। వనాన్నివృత్తేన రఘూత్తమేన

నముక్తాన్వయం వేణిరివాబభాసే॥ ౧౨.

ప్రమోదేతి- వాయువశేన భిన్నప్రమోదేన కాలాగరుధూమః తస్య రాజ్ఞః రేఖావనాన్ని వృత్తేన రఘూద్వహేన రామేణ అన్వయం ముక్త్వా తస్యాః పురః పుర్యాః వేణిరివ బభాసే పురో ... పతివ్రతా సమాధిరుక్తా- న ప్రోషితే సంస్కారః స్యాన్న వేణీం ముఞ్చేదితి హారీతః॥ ౧౨.

శ్వశ్రూజనానుష్ఠితచారువేషాం కర్ణీరథస్థాం ర
ఘువీరపత్నీమ్। ప్రాసాదవాతాయనదృశ్యబన్ధైః సా
కేతనార్యోఞ్జలిభిః ప్రణేముః॥ ౧౩.

శ్వశ్రూజనేతి- శ్వశ్రూజనేనానుష్ఠిత చారువేషాం కృతప్రాధ్య నైపథ్యామ్॥ ... కర్ణీరథస్థామ్। కర్ణీరథః ప్రవహణం డయన ... కర్ణీరథస్థాం రఘువీరపత్నీం సీతాం సాకేతనార్యః ప్రాసాదవాతాయనేషు దృశ్యబన్ధైః ... అఞ్జలిభిః ప్రణేముః॥ ౧౩.

స్ఫురత్ప్రభామణ్డలమానసూయా సా బిభ్రతీ శా
శ్వతమగ్నిరాగం రరాజ శుద్ధేతి పునస్స్వపుర్యై సన్ద
ర్శితా వహ్నిగతేవ భర్త్రా॥ ౧౪.

స్ఫురదితి- స్ఫురత్ప్రభామణ్డలం ... అనసూయా యా దత్తం శాశ్వతం ... అఙ్గరాగం బిభ్రతీ సా సీతా భర్త్రా స్వపుర్యై శుద్ధేతి సన్దర్శితా పునర్వహ్నిగతేవ రరాజ॥

వేశ్మాని రామః పరిబర్హవన్తి విశ్రాణ్య సౌహార్ద
నిధిః సుహృద్భ్యః। బాష్పాయమాణో బలిమన్నికే
తమాలేఖ్యశేషస్య పితుర్వివేశ॥ ౧౫.

వేశ్మేతి- ... సౌహార్దనిధిః రామః సుహృద్భ్యః పరిబర్హవన్తి ఉపకరణవన్తి వేశ్మాని విశ్రాణ్య దత్త్వా ఆలేఖ్యం శేషో యస్య తస్య పితుః బలిమన్నికేతం ... బాష్పాయమాణో బాష్పముద్వమన్ వివేశ బాష్ప ... ముద్వమన ఇతి క్యఙ్ప్రత్యయః॥ ౧౫.

కృతాఞ్జలిస్త్రయదప్యనతాన్యస్మాత్(శ్రుతస్య
గ్రహణాద్గురుకృత్స్నః । తద్విపర్యాసం సుకృతంతదితి చ
పాదలజ్జాం భరతస్యరామః ॥ ౧౬.

కృతేతి- తత్రసభాయాం కృతాఞ్జలిస్సన్ రామః పాలయిత్వా పా
గురుః పితా స్వర్గంఫలంయశస్తస్మాత్ సత్యాత్ నాత్రశ్రుత
స్తత్రత్యక్త ఇతి యుక్ తద్ గ్రాంశనంవిస్త్యమానం విచార్యమాణం
తవ సుకృతమిత్యేవం ప్రకారేణ భరతస్యరాముః తైక్యయాః
ల్జ్ఞాం పాద- లోకేతావత్ రాజ్ఞాం ప్రజాపరిపాలనం స్వ
సాధనమిత్యర్థః- భరత ప్రకారంతద పేక్షయా తైయ్య
నుసరణమితి ద్యోతనార్థమ్ ॥ ౧౬.

తత్రైవ సుగ్రీవః ప్రియుతాదీ మహాచరణ్యా తితు
సంవిధాయి ॥ సంకల్పమాత్రోదితసిద్ధయ ప్రాప్తా
యథాతేనివిస్మయేన ॥ ౧౭.

తత్రైవేతి- సుగ్రీవప్రియుతాదీన్ సంవిధాయత్ర ఇతిసంవిధా
స్యవనా నిక్ర తిమపంవిధాయి తథాతేప్రకారేణ ఉపాద
గ - యథాసంకల్పమాత్రోదితసిద్ధయః ఉత్పన్నసిద్ధయ
సుగ్రీవాదయః చెతని విస్మయేన ప్రాప్తా ఆశ్రాన్తాః ॥ ౧౭.

సభాజనాద్యోపగతాన్ సదివ్యాన్మునిన్నరణ్య
తృణాతిస్వతన్త్రః । మునావతత్యః ప్రథమాదివృత్తం
స్వవిత్రము గౌరవమాదధానః ॥ ౧౮.

సభాజనాద్యేతి- సభాముస్తృణాజనాయదర్శనాయ సభాజన్మ
నివర్తనయోరితి ధాతుః- అభివాదనాయోపగతాన్ దివ్యభాన్
దివ్యాన్ మునీన్ అగస్త్యాదీన్ పురస్కృత్య బాతస్వతన్త్రో రా
వణస్య ప్రథమాది జన్మాది స్వవిత్రము గౌరవముత్కృష్టమేవ
ధాన వృత్తం తేభ్యో మునిభ్యః శుశ్రావ- ఉతో క్షాన్తా
మత్రాన్ ఇత్యర్థః ॥ ౧౮.

ప్రవృత్తిప్రచయా తేను తపోధనేను ముఖాదవిజ్ఞాత
గతాస్యమానా । సీతాభ్యవాసో వపుషా గ్రస్యతా
తాం నరః కటిస్త్రాత్ విపినేగతా రాముః ॥ ౧౯.

ప్రవృత్తి- తపోధనేషు ప్రవృత్తిప్రచయా తేషుసత్సు ముఖాదవిజ్ఞాతా

ఏవంగతా అర్ధమాసా యేషాం తాన్ అనన్తరం సీతాయాః స్వహస్తైస్సోపహృతా దత్తా అగ్ర్యపూజా ఉత్తమసంభావనా యే భ్యస్తాన్ ఏతేన సౌహార్ద్యాతిశయోక్తిః- రఘుః కపీన్ద్రాన్ రా మో విససర్జ విసృష్టవాన్ ॥ ౧౯.

తదాత్మచిన్తాసులభం విమానం హృతం సురారే
స్సహ జీవితేన। కైలాసనాథోద్వహనాయ భూయః
పుష్పం దివః పుష్పకమన్వమంస్త॥ ౨౦.

తదితి- ఆత్మచిన్తాసులభం స్వేచ్ఛామాత్రలభ్యం సురారే రావణ స్య జీవితేన సమాహృతం దివః పుష్పం పుష్పవదాభరణభూతం పుష్పకం తత్ విమానం భూయః పునరపి కైలాసనాథస్య కుబేర స్య ఉద్వహనాయ అన్వమంస్త అనుజ్ఞాతవాన్ -మన్యతేర్లుఙ్- భూయోగ్రహణేన పూర్వమప్యేతత్తస్యైవేతి సూచ్యతే॥ ౨౦

పితుర్నియోగాద్వనవాసమేవం నిస్తీర్య రామః
ప్రతిపన్నరాజ్యః। ధర్మార్థకామేషు సమాం ప్రపే
దే యథా తథైవావరజేషు వృత్తిమ్॥ ౨౧.

పితురితి- రామః పితుర్నియోగాచ్ఛాసనాద్వనవాసమేవం ని స్తీర్య అనన్తరం ప్రతిపన్నరాజ్యస్సన్ ధర్మార్థకామేషు యథా తథైవ అవరజేషు సమాం వృత్తిం ప్రపేదే- అత్రైకమప్య నపహృతవానిత్యర్థః॥ ౨౧.

సర్వాసు మాతృష్వపి వత్సలత్వాత్స నిర్విశేషప్ర
తిపత్తిరాసీత్। షడాననాపీతపయోధరాసు నేతా
చమూనామివ కృత్తికాసు॥ ౨౨.

సర్వాస్వితి- రామో వత్సలత్వాత్ స్నిగ్ధత్వాత్ సకలలోకస్య ధనాత్॥ స్నిగ్ధస్తు వత్సలఇత్యమరః॥ సర్వాసు మాతృష్వపి నిర్వి శేషప్రతిపత్తిస్తుల్యసత్కార ఆసీత్ ॥ కథమివ చమూనాం నేతా షణ్ముఖః షడ్భిరాననైరాపీతాః పయోధరాస్తనా యాసాం తా సు కృత్తికాస్వివ॥ ౨౨.

తేనార్థవాన్ లోభపరాఙ్ముఖేన తేన ఘ్నతా వి
ఘ్నభయం క్రియావాన్। తేనాస లోకః పితృమా
న్వినేత్రా తేనైవ శోకాపనుదేన పుత్రీ॥ ౨౩.

తేనేతి. లోకః లోకపరాఙ్ముఖేన పరాన్ముఖేన - తేన రాఘవేణ - అ
ర్థనాశ ధనికః- అన బధూన- రిజన్మ ప్రభృతియాచక ఇవ్యాయ
మితల్ - ఉప్భోగ్యయం భుక్తా తేన- క్రియా దానమప్రాన
దానాన- నేత్రా నియామకేన తేనపి ప్రియమానాభ- పిత్రాన
న్వియదర్భ ప్రర్థ- లోకముపనుదలిరిలో నామనుజః సుఖహార్త్రా
తేన - యుద్దశోకయోః వరిబ్బ్యజాపనుదోం లిక ప్రత్యయః- తే
న పుత్రిపుత్ర తదానాస-పుత్రిపదానన్దకర ఇత్యర్థః ॥ ౨౩.

సపౌరకార్యాణి సమీక్ష్య కాలే రేమే విదేహాధి
పతేర్దుహిత్రా । ఉపస్థితశ్చారువపుస్తదీయం కృత్వో
పభోగోత్సుకయేవ లక్ష్మ్యా॥ ౨౪.

సఇతి- సః రామః - కాలే అవసరే- పౌరాణాం కార్యాణి ప్ర
యోజనాని సమీక్ష్య విదేహాధిపతేర్దుహిత్రా సీతయా ఉప
భోగోత్సుకయా అతఏవ తదీయం సీతాసమ్బన్ధి చారువపుః
కృత్వా స్థితయా లక్ష్మ్యేవ ఉపస్థితః సఙ్గతః॥ ఉపస్థానమితిప
క్షలిరితి యాదవః- రేమే॥ ౨౪.

తయా యథా ప్రార్థితమిన్ద్రియార్థానాసేదుషః
సద్మసు చిత్రవత్సు । ప్రాప్తాని దుఃఖాన్యపి దణ్డకేషు
సంచిన్త్యమానాని సుఖాన్యభూవన్॥ ౨౫.

తయేతి- చిత్రవత్సు వనవాసాదివృత్తాన్తాలేఖ్యవత్సు సద్మ
సు గృహేషు యథా ప్రార్థితం యథేష్టమ్ ఇన్ద్రియార్థానిన్ద్రి
యవిషయాన్ శబ్దాదీనాసేదుషః ప్రాప్తవతో న్యరామస్సీతా
రామయోః దణ్డకేషు దణ్డకారణ్యేషు ప్రాప్తాని దుఃఖాన్యపి విర
హ విలాపాన్వేషణాదీని సంచిన్త్యమానాని స్మర్యమాణాని సన్తి
సుఖాన్యభూవన్- స్మారకం తు విచిత్రవర్ణకమితి ద్రష్టవ్యమ్॥

అథాధికస్నిగ్ధవిలోచనేన ముఖేన సీతా శరపా
ణ్డురేణ । ఆనన్దయిత్రీ పరిణేతురాసీదనక్షరవ్యఞ్జిత
దోహదేన॥ ౨౬.

అథేతి- అథ సీతా అధికస్నిగ్ధవిలోచనేన శరవత్పాణ్డురేణ
వల్ పాణ్డురేణ అతఏవ అనక్షరమవాగ్వ్యాపారం యథాత
థా తథా వ్యఞ్జితం దోహదం గర్భోపయోగ తేనముఖేన పరిణే

ఉః శుశ్రూషాశాసనస్య నేత్రీ ఆసీత్ ॥ ౨౬.

తామఙ్కమారోప్య కృశాఙ్గయష్టిం వర్ణాన్తరా
క్రాన్తపయోధరాగ్రామ్। విలజ్జమానాం రహసి ప్రతీ
తః పప్రచ్ఛ రామాం రమణో౽భిలాషమ్॥ ౨౭.

తామితి ప్రతీతో౽ర్థజ్ఞానాత్ ప్రతీతః రమయతీతి రమణః ప్రి
యః కృశాఙ్గయష్టిం వర్ణాన్తరేణ నీలిమ్నా ఆక్రాన్తపయోధరా
గ్రాం విలజ్జమానాం తాం రామాం రహసి అఙ్కమారోప్య అభి
లాషం మనోరథం పప్రచ్ఛ- ఏతచ్చ దోహదస్యాప్రదానేన
గర్భో దోషమవాప్నుయాదితి శాస్త్రాన్ , నతు లౌల్యాదిత్యను
సన్ధేయమ్॥ ౨౭.

సా దష్టనీవారబలీని హింస్రైస్సంబద్ధవైఖానస
కన్యకాని। ఇయేష భూయః కుశవన్తి గన్తుం భాగీరథీ
తీరతపోవనాని॥ ౨౮

సేతి- సా సీతా హింస్రైర్దష్టాని నీవారా ఏవ బలయో యేషు తా
ని. తిర్యగ్భ్యశ్శ్యామాకాది దానం బలిః- సంబద్ధాః ప్రీతిపాత్రాః వై
ఖానసానాం తాపసానాం కన్యకా యేషు తాని- కుశవన్తి భాగీ
రథీతీరతపోవనాని భూయః పునః గన్తుమ్ ఇయేష అభిలలాష॥

తస్యై ప్రతిశ్రుత్య రఘుప్రవీరస్తదీప్సితం పార్శ్వ
చరానుయాతః। ఆలోకయిష్యన్ ముదితామయో
ధ్యాం ప్రాసాదమభ్రంలిహమారురోహ॥ ౨౯.

తస్యా ఇతి- రఘుప్రవీరో రామః- తస్యై సీతాయై తదీప్సితం
మనోరథం ప్రతిశ్రుత్య పార్శ్వచరైః ప్రచ్ఛన్నలో
కవృత్తైః అనుయాతస్సన్ ముదితామ్ అయోధ్యామ్ ఆలోక
యిష్యన్ అభ్రం లేఢీత్యభ్రంలిహమభ్రంకషం ప్రాసాదమా
రురోహ॥ వహాభ్రే లిహ ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః- అరుర్ద్విషదజన్తస్య
ముమితి ముమాగమః॥ ౨౯.

ఋద్ధాపణం రాజపథం స పశ్యన్ విగాహ్యమానాం
సరయూం చ నౌభిః। విలాసిభిశ్చాధ్యుషితాని పౌరైః
పురోపకణ్ఠోపవనాని రేమే ॥ ౩౦.

ఋద్ధేతి సః రామః- ఋద్ధాః సమృద్ధాః-ఆపణాః విపణయో

మహోదయస్యైక - తం రాజపథం - సౌధస్యాభ్యున్నతస్తు వా
హినీభిః- విగాహ్యమానానాం సరయూంచ- సౌధైః వాలానిభిర
ధ్యుషితాని పురోవః ప్రాసాదవనాని పశ్యైక రేమే- విలాసినశ్చ
విలాసిన స్వస్య విలాసినః పురస్త్రియో యేత్యేకశేషః॥ ౩౦.

సకింవదంతీం వదతాం పురోగః స్వవృత్తముద్దిశ్య వి
శుద్ధవృత్తిః। సర్పాధిరాజోరుభుజోపసర్పం పప్రచ్ఛ భ
ద్రం విజితారిభద్రః॥

స ఇతి- వదతాం వాగ్మినాం పురోగః శ్రేష్ఠః విశుద్ధవృత్తః-
సర్పాధిరాజః శేషః తద్వదురూ భుజౌ యస్య సః విజితారిభ
ద్రో- జితానాం శత్రూణాం భద్రం యేన సః స్వవృత్తముద్దిశ్య భద్రం భద్రవా
మకముపసర్పం చారం కింవదంతీం జనవాదం పప్రచ్ఛ॥ అ
పసర్పశ్చారః స్పశః- కింవదంతీ జనశ్రుతిరిత్యమరః॥ ౩౧

నిర్బంధపృష్టః స జగాద సర్వం స్తువంతి పౌరాశ్చరితం
త్వదీయమ్। అన్యత్ర రక్షోభవనోషితాయాః పరిగ్ర
హాన్మానవదేవ దేవ్యాః॥ ౩౨.

నిర్బంధేతి॥ నిర్బంధేన పృష్టః సోపసర్పః- జగాద- కిమితి- హే
మానవదేవ- రక్షోభవనోషితాయాః- దేవ్యాః సీతాయాః
పరిగ్రహాత్ స్వీకారాత్ - అన్యత్ర ఇతరాంశే - తంవర్జ
యిత్వేత్యర్థః త్వదీయం చరితం పౌరాః స్తువంతి॥ ౩౨

కలత్రనిందాగురుణా కిలైవ మభ్యాహతం కీర్తివిప
ర్యయేణ। అయోఘనేనాయ ఇవాభితప్తం వైదేహిబ
న్ధోర్హృదయం విదద్రే॥ ౩౩

కలత్రేతి॥ ఏవం కలత్రనిందయా గురుణా దుర్వహేన - కీర్తి
విపర్యయేణ అపకీర్త్యా అభ్యాహతం విద్ధం వైదేహిబన్ధోః
సీతావల్లభస్య- హృదయం- అయస్తప్తమివ ప్రాప్యం కాంచనా
దివ ఇతివత్- హృదయమయోఘనేన అభ్యాహతం అభితప్తం
అయ ఇవ- విదద్రే విదీర్ణమభూత్ కులాలిక॥ ౩౩.

కిమాత్మనిర్వాదకథాముపేక్షే జాయామదోషాము
త సంత్యజామి। ఇత్యేకపక్షాశ్రయవిక్లవత్వాదాసీ
త్స దోలాచలచిత్తవృత్తిః॥ ౩౪.

కిమిత్యత ఆహ- నిత్యతోపకారకత్వాత్ [illegible] తత
అనేకం నిర్మలం దాయాదం నిత్యత్వాదాని- ఉభయత్రాపి సం
బద్ధత్వాత్- ఇత్యేకవచనప్రయోగః అన్యథా [illegible]
నిర్మలత్వాదధునోత్పత్తిత్వాత్- సరామాదో వాదవత్ సదా
[illegible] తిర్యక్త్వసః- ఆపేక్షా ౩౪.

నిశ్చిత్య దానవ్రతనిత్యసేవా [illegible]
[illegible] అభిష్టదేవార్చన [illegible]
[illegible] నాగాం హియుక్తోఽభయః ౩౫.

నిశ్చిత్యేతి॥ [illegible]- ఉపా
యేన [illegible] నిత్యత్వ [illegible] నిత్యేన [illegible]
[illegible] తథాపి యస్య
నానాం [illegible] యస్యోఽభయః [illegible]-ఇం
ద్రియాణాం [illegible] ఇంద్రియ విషయ ద్వి
యః [illegible] ఉభయత్రాపి [illegible]
[illegible] ఏవ॥ ౩౫.

సన్నద్ధపాత్ర [illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౩౬.

సన్నతి- [illegible]
[illegible]
[illegible]- [illegible]
యం [illegible]- [illegible]
[illegible] ఉపాయ ౩౬.

రాజక్షీరం [illegible]
[illegible]
[illegible] ౩౭.

రాజక్షీతి- [illegible]
[illegible]
[illegible]-[illegible]
[illegible] ౩౭.

పౌరేషు సోఽహం బహులీభవన్త మపాం తరఙ్గే
ష్వివ తైలబిన్దుమ్। సోఢుం న తత్పూర్వమవర్ణమీశ
ఆలానికం స్థాణుమివ ద్విపేన్ద్రః॥ ౩౮.

పౌరేష్వితి- సోఽహం అపాం తరఙ్గేషు తైలబిన్దుమివ బహులీభవ
న్తం ప్రసరన్తం తదేవ పూర్వం యస్య తత్పూర్వం అవర్ణమప
వాదమ్॥ అవర్ణాక్షేపనిర్వాదపరీవాదాపవాదవత్ ఇత్యమరః॥ ద్వి
పేన్ద్ర ఆలానమేవ ఆలానికమ్॥ వినయాదిత్వాత్ స్వార్థే ఠక్ప్ర
త్యయః॥ యద్వా ఆలానబన్ధనం ప్రయోజనమస్య ఆలానికమ్॥
ప్రయోజనమితి ఠక్. స్థాణుం స్తమ్భమివ। మూలవృక్షఇతివత్ హా
నాస్యావశేషతయా స్థానశక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్- సోఢుం న శక్నో
మి॥ ౩౮.

తస్యాపనోదాయ ఫలప్రవృత్తా
వుపస్థితాయామపి నిర్వ్యపేక్షః। త్యక్ష్యామి వైదేహసుతాం పుర
స్తాత్సముద్రనేమిం పితురాజ్ఞయేవ॥ ౩౯.

తస్యేతి- తస్యావర్ణస్య అపనోదాయ ఫలప్రవృత్తౌ అపత్యోత్పత్తౌ
ఉపస్థితాయామపి నిర్వ్యపేక్షః నిస్స్పృహస్సన్ వై
దేహసుతాం పురస్తాత్ పూర్వం పితురాజ్ఞయా సముద్రనే
మిత్యర్థః ... సముద్రపరివేష్టితాం భూమిమివ త్యక్ష్యామి॥ ౩౯.

అవైమి చైనామనఘేతి కిన్తు లోకాపవాదో బ
లవాన్ మతో మే। ఛాయా హి భూమేః శశినో మల
త్వేనారోపితా శుద్ధిమతః ప్రజాభిః॥ ౪౦.

నను సాధ్వీం న త్యక్ష్యేత్యాహ॥ అవైమీతి- ఏనాం
సీతాం అనఘా సాధ్వీతి అవైమి జానే - కిన్తు అవైమ్యేవేత్య
ర్థః- లోకాపవాదో బలవాన్ మతః - హి యస్మాత్కారణా
త్ - ప్రజాభిః భూమేశ్ఛాయా ప్రతిబిమ్బం శుద్ధిమతో నిర్మ
లస్య శశినో మలత్వేన కలఙ్కత్వేనారోపితా- అతో లోకాప
వాద ఏవ బలవానిత్యర్థః॥ ౪౦.

రక్షోవధాన్తో న చ మే ప్రయాసో వ్యర్థస్స వైర
ప్రతిమోచనాయ। అమర్షణశ్శోణితకాఙ్క్షయా కిం
పదా స్పృశన్తం దశతి ద్విజిహ్వః॥ ౪౧.

[illegible] ॥ ౪౧.

[illegible] ॥ ౪౨.

[illegible] ౪౨.

[illegible] ॥ ౪౩.

[illegible] ॥ ౪౩.

[illegible] ॥ ౪౪.

[illegible] ॥ ౪౪

[illegible] ॥ ౪౫.

[illegible]

ఉ॥ తన్మూర్ఖలీలా [illegible] శమూర్తమిలేశః నరదా ॥ ౫౫.

పాలుత్తమంబా నరవేదయుకుం [illegible] గాను

[illegible] రాజుః । [illegible] మిత్రా [illegible] జయత్వం

[illegible] [illegible] ౫౬.

నేత- ఉత్తమంబా నమ్మచేలనా యూర్తిరా నా [illegible] నుకుం న

రవేద- [illegible] సంజ్ఞా [illegible] ననుకర్తం యుత

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ౫౬.

నవావరద్దుగు [illegible]

వాద్య [illegible]

నరుపర్యతనం [illegible] ॥ ౫౭.

నవేత- అన్యస్థ [illegible] నూ [illegible]

మండ్రాజైనూ [illegible]

[illegible] ॥

అలంకృ [illegible]

యు [illegible]

[illegible] ॥ ౫౭.

అన్యా [illegible] కా [illegible]

వికీతరాన్ని । [illegible]

[illegible] ॥ ౫౮.

అన్యసే - [illegible] సర్వం అన్యమ్

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౫౯.

నిశేతి- నీశా శరంశత్రుణమ స్థావ్యవాక్యంజగాద. కిమితి- హే
సౌమ్య పార్థే శేషితావాఽస్మి- ధరాయధరంశవ- యద స్తస్య
రాజసా ఇత్తే)గ- ప్రాణు చేస్త్ర)ఇవ అగ్రజేన కేవలమైవ త్రాత్రా
ఇత్థంత్వం పరవాన్ కరణస్మీతి॥ ౫౯.

శ్వశ్రూజనం సర్వమనుక్రమేణ విజ్ఞాపయ ప్రా
పితమత్ప్రణామః। ప్రజానిషేకం మయి వర్తమానం
సూనోరనుధ్యాయత చేతసేతి॥ ౬౦.

శ్వశ్రూజనమితి- సర్వం శ్వశ్రూజనమ్ అనుక్రమేణ ప్రాపిత
మత్ప్రణామస్సన్ - ... విజ్ఞాపయ-
కిమితి- ప్రజానిషేకం ... మయి వర్తమానం సూనోః ...
... ప్రజానిషేకం గర్భం చేతసా అనుధ్యాయత శివమ
స్త్వితి చిన్తయతేత్యర్థః॥ ౬౦.

వాచ్యస్త్వయా మద్వచనాత్స రాజా వహ్నౌ విశుద్ధా
మపి యత్సమక్షమ్। మాం లోకవాదశ్రవణాదహాసీః
శ్రుతస్య కిం తత్సదృశం కులస్య॥ ౬౧.

వాచ్యఇతి। త్వయా మద్వచనాత్ మమవచనమితి కృ
త్వా ... స రాజా వాచ్యః కిమిత్యత ఆహ॥ వ
హ్నౌ ... అగ్నౌ ... ॥ అత్ర
యం ... అన్వయాభావః॥ అన్వయాభావే
... సమక్షం ...
... మాం లోకవాదశ్రవణాత్ అహాసీః
అత్యాక్షీః ఇతి యత్ - తత్ ... కులస్య సదృశం
కిం - శ్రుతస్య ... కులస్య చేతి ...
... అసీతి భావః॥ ౬౧.

కల్యాణబుద్ధేరథవా తవాయం న కామచారో మయి
శంకనీయః। మమైవ జన్మాన్తరపాతకానాం విపాకవిస్ఫూ
ర్జథురప్రసహ్యః॥ ౬౨.

కల్యాణేతి॥ అథవా కల్యాణబుద్ధేః ... తవ అయం ...
కామచారః ఇచ్ఛాచారః ... న శంకనీయః-
... కింతు మమైవ జన్మాన్తర

పాతకానామ్ అప్రశస్యః అవిషహ్యః. విపత్యర్థ ఇతి పాఠే ఫలం నపేత విశ్వార్థధురశ్సని ఘూాశః। శ్వార్థధుర్యక్రిత ధ్రుతమిత్యమరః॥ ౬౨.

ఉపస్థితాం పూర్వమపాస్య లక్ష్మీం వనం మయా
సార్ధమసి ప్రపన్నః। త్వదాస్పదం ప్రాప్య తయా
తిరోషాత్ సోఢాస్మి న త్వద్భవనే వసన్తీ॥ ౬౩.

ఉపస్థితామితి. పూర్వముపస్థితాం ప్రాప్తాం లక్ష్మీమపాస్య మయా సార్ధం వనం ప్రపన్నః ప్రాప్తోఽసి. తస్మాత్. తయా లక్ష్మ్యా అతిరోషాత్ త్వయి ఆస్పదం ప్రతిష్ఠామ్. ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి పాఠః॥ ప్రాప్య త్వద్భవనే వసన్తీ అహం న సోఢాస్మి॥ ౬౩

నిశాచరోపప్లుతభర్తృకాణాం తపస్వినీనాం భ
వతః ప్రసాదాత్। భూత్వా శరణ్యా శరణార్థమ
న్యం కథం ప్రపత్స్యే త్వయి దీప్యమానే॥ ౬౪.

నిశాచరేతి. నిశాచరైరుపప్లుతాః పీడితా భర్తారో యాసాం తా నిశాచరోపప్లుతభర్తృకాః. నద్యృతశ్చేతి కప్రత్యయః॥ తాసాం తపస్వినీనాం భవతః ప్రసాదాదనుగ్రహాత్. శరణ్యా శరణసమర్థా భూత్వా అద్య త్వయి దీప్యమానే సత్యేవ. శరణార్థమ్ అన్యం తపస్వినం కథం ప్రపత్స్యే. ప్రాప్స్యామి॥

కిం వా తవాత్యన్తవియోగమోఘే కుర్యాముపే
క్షాం హతజీవితేఽస్మిన్। స్యాద్రక్షణీయం యది మే న
తేజస్త్వదీయమన్తర్గతమన్తరాయః॥ ౬౫.

కిం వేతి. కింవా అథవా తవ సంబన్ధినా అత్యన్తేన. పునః ప్రాప్తి రహితేన వియోగేన మోఘే నిష్ఫలే. అస్మిన్ హతజీవితే తు చ్ఛజీవితే. ఉపేక్షాం కుర్యాం త్యజేయం. కిన్తు మే రక్షణీయం అన్తర్గతం గర్భస్థం త్వదీయం తేజః త్వద్వీర్యం కర్తృ. అన్తరాయః ప్రతిబన్ధకో న స్యాద్యది తర్హి త్యజేయమిత్యర్థః॥ విఘ్నోఽ
న్తరాయః ప్రత్యూహ ఇత్యమరః॥ ౬౫

సాహం తపః సూర్యనివిష్టదృష్టిరూర్ధ్వం ప్రసూతే
శ్చరితుం యతిష్యే। భూయో యథా మే జననాన్తరే

రేపి త్వమేవ భర్తా న చ విప్రయోగః॥ ౬౬.

సాహమితి- సాహం ప్రసూతేరూర్ధ్వం సూర్యనివిష్టదృష్టిస్సతీ తథావిధం తపశ్చరితుం యతిష్యే- యథాయథా భూయస్తేన తప సా మేమమ జననాన్తరేపి జన్మాన్తరేపి త్వమేవ భర్తా- ప్రవియోగశ్చ న స్యాత్॥ ౬౬.

నృపస్య వర్ణాశ్రమపాలనం యత్ స ఏవ ధర్మో
మనునా ప్రణీతః । నిర్వాసితాప్యేవమతస్త్వయాహం
తపస్విసామాన్యమవేక్షణీయా ॥ ౬౭.

నృపస్యేతి- వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనామ్ ఆశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం చ పాలనం యత్ స ఏవ నృపస్య ధర్మ ఇతి మనునా ప్రణీతః ఉక్తః- అతః కారణాదేవ త్వయా నిర్వాసితాపి నిష్కాసితాప్యహం తపస్విభిస్సామాన్యం సాధారణం యథా తథా అవేక్షణీయా- కళత్రదృష్ట్యాభావేపి వర్ణాశ్రమదృష్టిస్సీతాయాం కర్తవ్యేత్యర్థః॥ ౬౭.

తథేతి తస్యాః ప్రతిగృహ్య వాచం రామానుజే దృ
ష్టిపథం వ్యతీతే । సా ముక్తకణ్ఠం వ్యసనాతిభారా చ్చ
క్రన్ద విగ్నా కురరీవ భూయః॥ ౬౮.

తథేతి॥ తస్యాస్సీతాయా వాక్యం ప్రతిగృహ్య తథేత్యఙ్గీకృత్య- రామానుజే లక్ష్మణే దృష్టిపథం వ్యతీతే అతిక్రాన్తే సతి- సా సీతా వ్యసనాతిభారాద్దుఃఖాతిరేకాత్- ముక్తకణ్ఠం యథా తథా చక్రన్ద॥ విగ్నా భీతా కురరీ ఉత్క్రోశస్త్రీ కురరాఖ్యపక్షిణీవ॥ భూయోభూయః పునః పునః॥ ౬౮.

నృత్తం మయూరాః కుసుమాని వృక్షా దర్భానుపా
త్తాన్ విజహుర్హరిణ్యః । తస్యాః ప్రపన్నే సమదుఃఖభా
వమత్యన్తమాసీద్రుదితం వనేపి॥ ౬౯.

నృత్తమితి॥ మయూరాః నృత్తం విజహుః- హరిణ్య ఉపాత్తాన్ దర్భాన్ విజహుః- ఇత్థం తస్యాస్సీతాయాః సమదుఃఖభావం సమదుఃఖత్వమ్- ప్రపన్నే ప్రాప్తే వనేపి అత్యన్తం రుదితమాసీత్ తథా మయూరాద్యచేతనరోదీదిత్యర్థః॥ ౬౯

తామభ్యగచ్ఛద్రుదితానుసారీ కవిః కుశేధ్మాహరణా

యాతః । నిషాదవిద్ధాణ్డజదర్శనోత్థః శ్లోకత్వమా
పద్యత యస్య శోకః॥ ౭౦.

తామితి- కుశేధ్మాహరణాయ యాతః కవిర్వాల్మీకిః- రుదితాను
సారీ సన్ తాం సీతామభ్యగచ్ఛత్ అభ్యగమత్- కవిం విశి
నష్టి- నిషాదేతి నిషాదేన వ్యాధేన విద్ధస్యాణ్డజస్య క్రౌఞ్చ
స్య దర్శనేనోత్థః ఉత్పన్నో యస్య శోకః శ్లోకత్వమాపద్యత-
శ్లోకరూపేణ పరిణత ఇత్యర్థః- స చ శ్లోకః కథ్యతే- మా నిషాద ప్ర
తిష్ఠాం త్వమగమః శాశ్వతీః సమాః। యత్క్రౌఞ్చమిథునాదేకమ
వధీః కామమోహితమ్॥ తిరశ్చామపి దుఃఖం న సేహే. కిము తా
దృశామితి భావః॥ ౭౦.

తమశ్రు నేత్రావరణం ప్రమృజ్య సీతా విలాపాద్విరతా వవన్దే
తస్యై మునిర్దోహదలిఙ్గదర్శీ * దాశ్వాన్
సుపుత్రాశిషమిత్యువాచ॥ ౭౧.

తమితి- సీతా విలాపాద్విరతా సతీ నేత్రావరణం ప్రతిబన్ధ
కమశ్రు ప్రమృజ్య తం మునిం వవన్దే- దోహదలిఙ్గదర్శీ గర్భలి
ఙ్గదర్శీ మునిస్తస్యై సీతాయై సుపుత్రాశిషం దాశ్వాన్ దత్తవాన్
సన్ ఉవాచ దాశ్వాన్ దత్తవాన్ ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణోవాచ
దాశ్వాన్- సాహ్వాన్ మీఢ్వాంశ్చ ఇతి నిపాతః॥ ౭౧.

జానే విసృష్టాం ప్రణిధానతస్త్వాం మిథ్యాపవాదక్షు
భితేన భర్త్రా। తన్మా వ్యథిష్ఠా విషయాన్తరస్థం ప్రాప్తాసి
వైదేహి పితుర్నికేతమ్॥ ౭౨.

జానే ఇతి- త్వాం మిథ్యాపవాదేన క్షుభితేన భర్త్రా విసృష్టాం
త్యక్తాం ప్రణిధానతః సమాధిదృష్ట్యా జానే- హే వైదేహి విష
యాన్తరస్థం దేశాన్తరస్థం పితుర్జనకస్యేవ నికేతం గృహం ప్రా
ప్తాసి- తత్ తస్మాన్మా వ్యథిష్ఠాః మా భైషీః- వ్యథేర్లుఙ్- న మాఙ్యో
గ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః॥ భర్త్రా పిత్రా చ త్యక్తానాం పితృగృహమే
వ శరణమితి భావః॥ ౭౨.

ఉత్ఖాతలోకత్రయకణ్టకేఽపి సత్యప్రతిజ్ఞేఽప్యవికత్థనేఽపి॥

---

* దత్త్వేతి పాఠాన్తరమ్.

త్వాం యోగినిమగ్నకష్టాత్యయశుచిర్యత్ర నస్త్యేవమనువర్త్య
రతానగ్రేశః॥ ౨౩.

ఉక్తాశేతి॥ ఉక్తారత్నోక్రమయ కర్తాశేవి సర్వలోకోపకారి
ణ్య పితర్యర్థః- సర్వయుతిశే సర్వసన్తేవి అవికర్తనే అక్షాఘునర్ధ
వితాన్ (సర్వకష్టాదగారణార్ కలుషయుత్ర్యత్రేగహీరతార్థ
పారే శరతాం క్రశేమమనుష్యః కోపాస్త్యవ- సర్వగుణాచ్ఛాదకో
ఽయం దోషఇత్యర్థః- పితానునయాత్తోఽయం రామోపా
లభ్యః॥ ౨౩.

తపోదయకీర్తిర్నృపశస్వినా సతాం పవిత్రేశ్వరత
రః పితా తే। ధురన్ధరాత్వం పతిదేవతానాం కిన్నన్న
రామానామనుకర్తుమర్హసి॥ ౨౪.

తపేతి॥ ఉదయకీర్తిస్తవశ్వశురో దశరథో మేనకా, తేపితాజన
కః సతాం విమపాం పవిత్రేశ్వరః జ్ఞానోపదేశాదినానుపా
రమర్థ్యం కారి. త్వం పతిదేవతానాం పతివ్రతానాం ధు
రన్ధరేశ్వరా, రామానుమిత్రేనమమ అనుకర్తుమర్హసి అనుగ్రాహ్య
నాసిరర్కమ్- నర్తిహ్యదిత్యర్థః॥ ౨౫.

తపస్విసంసర్గవిశి పాశ్చాత పావనేవికభయావపా
న్తిర్ఙా। ఇతోభవిష్యత్యనఘ త్రమాతే తపస్య సంస్కా
రమురామూర్తిః॥ ౨౫.

తపస్వ్యేతి॥ తపస్విసంసర్గవిశిత సత్యేశాస్త్రజన్మతే స్త్రం స్తపోవ
శకితయానిర్జ్వాలావన్॥ ఇతోఽ స్తిరావనే అనఘత్రిమాతేః
సుఖత్రమాతేస్య అత్యర్య సంస్కారమయాణాశకష్టాదియా
పాదిధరజన్స్తానం భవిష్యతి॥ ౨౫.

అతూనచ్ఛతాం మునిసంవిశేషస్తమోపహాస్త్రిం
తమసాంవిగాహ్య। తత్రైవతోష్యద్వలిక్రియాభిన్
త్యర్థ్యతేతేమనసః పరిపాదః॥ ౨౬.

అతూన్యేతి॥ సన్నివేశమైపిప్యతిసన్నివేశాదయః - అధికర
ణార్థేమమ్- మునీనాం సన్నివేశైరుపశైరతూనచ్ఛతాం పూ
ర్ణతాం తమసః కోకవ్యసాభన్నా అతుమతిత్రమ॥ తమస్త్రీ
తేపాపనరత రోకయాతిత్యమరః॥ తమసాం నదీంవిగాహ్యత

త్రస్నాత్వా। బలిక్రియాపేక్షయా పూర్వకాలతా. తస్యాః సైకతోత్సఙ్గేషు బలిక్రియాభిరిష్టదేవతాపూజాభిః తేషు పవనః ప్రసాదః సద్యస్త్వత్తే భవిష్యతి॥ ౭౬.

పుష్పం ఫలం చార్తవమాహరన్త్యో బీజం చ బాలేయ
మకృష్టరోహి । వినోదయిష్యన్తి నవాభిషఙ్గా ముదార
వాచో మునికన్యకాస్త్వామ్॥ ౭౭.

పుష్పమితి- ఋతుర్ఋతౌ ప్రాప్తం ఆర్తవం ఋతుకాలప్రాప్తం పుష్పం ఫలం చ అకృష్టరోహి అకృష్టే క్షేత్రే రోహతీత్యకృష్టరోహి స్వయముత్పన్నమిత్యర్థః- బలయే హితం బాలేయం పూజాయోగ్యమ్- ఛదిరుపధిబలేర్ ఢఞితి ఢఞ్ ప్రత్యయః। బీజం నీవారాదిధాన్యం చ ఆహరన్త్యః ఉదారవాచః ప్రియంవదాః మునికన్యకాః నవాభిషఙ్గాం నూతన దుఃఖాం త్వాం వినోదయిష్యన్తి॥ ౭౭.

పయోఘటైరాశ్రమబాలవృక్షాన్ సంవర్ధయన్తీ
స్వబలానురూపైః । అసంశయం ప్రాక్తనయోపపత్తే
స్తనంధయప్రీతిమవాప్స్యసి త్వమ్॥ ౭౮.

పయోఘటేతి- స్వబలానురూపైః స్వశక్త్యనుసారిభిః పయఃపూర్ణ ఘటైః కుమ్భైః- [illegible] ఆశ్రమబాలవృక్షాన్ సంవర్ధయన్తీ త్వం తనయోపపత్తేః ప్రాక్ పూర్వమ్ అసంశయం యథా తథా స్తనంధయప్రీతిం స్తనంధయః [illegible] తనయోత్పత్తేః [illegible] ప్రత్యయః- [illegible] ప్రీతిమవాప్స్యసి [illegible] ॥ ౭౮

అనుగ్రహప్రత్యభినన్దినీం తాం వాల్మీకిరాదాయ దయార్ద్ర
చేతాః । సాయం మృగాధ్యాసితవేదిపార్శ్వం స్వ
మాశ్రమం శాన్తమృగం నినాయ॥ ౭౯.

అనుగ్రహేతి- దయార్ద్రచేతాః వాల్మీకిః అనుగ్రహం ప్రత్యభినన్దినీం తాం సీతామాదాయ సాయం మృగైరధ్యాసితవేదిపార్శ్వమ్ అధ్యాసితవేదిపార్శ్వం శాన్తమృగం స్వమాశ్రమం నినాయ॥ ౭౯.

తామర్పయామాస చ శోకదీనాం తదాగమప్రీతిషు

తాపసీషు। నిర్విష్టసారాం పితృభిర్హిమాంశోరన్త్యాం క
లాం దర్శ ఇవౌషధీషు॥ ౮౦.

తామితి- శోకదీనాం తాం సీతాం తస్యాస్సీతాయా ఆగమేన ప్రీతిర్యాసాం తాసు తాపసీషు- పితృభిరగ్నిష్వాత్తాదిభిర్నిర్విష్టసారాం భుక్తసారాం హిమాంశోరన్త్యామవశిష్టాం కళాం దర్శ్యమావాస్యోషధీష్వివ తాస్వర్పయామాస, అత్ర పరాశరః॥ పిబన్తి విమలం సోమమవశిష్టా కలా తు యా। సుధామృతమయీం పుణ్యాం తామిన్దోః పితరో మునే ఇతి॥ వ్యాసశ్చ అమాయాం తు సదా సోమ ఓషధీః ప్రతిపద్యత ఇతి॥ ౮౦.

తా ఇఙ్గుదీస్నేహకృతప్రదీపమాస్తీర్ణమేధ్యాజినత
ల్పమన్తః। తస్యై సపర్యానుపదం దినాన్తే నివాసహేతో
రుటజం వితేనుః॥ ౮౧.

తా ఇతి- తాస్తాపస్యః తస్యై సపర్యానుపదం పూజానన్తరమ్. దినాన్తే సాయఙ్కాలే. నివాసస్య హేతుః తస్య నివాసహేతోర్నివాసార్థమిత్యర్థః- షష్ఠీ హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ॥ ఇఙ్గుదీ తాపసతరుర్నిత్యమరః॥ ఇఙ్గుదీస్నేహేన కృత ప్రదీపమ్ అన్తర్మధ్యే ఆస్తీర్ణం మేధ్యం శుద్ధం అజినమేవ తల్పం శయ్యా యస్మిన్ తముటజం పర్ణశాలాం వితేనుః చక్రుః॥ ౮౧.

తత్రాభిషేకప్రయతా వసన్తీ ప్రయుక్తపూజా వి
ధినాతిథిభ్యః। వన్యేన సా వల్కలినీ శరీరం పత్యుః ప్ర
జాసన్తతయే బభార॥ ౮౨.

తత్రేతి॥ తత్రాశ్రమే అభిషేకేన స్నానేన ప్రయతా నియతా వసన్తీ విధినా శాస్త్రేణ అతిథిభ్యః- ప్రయుక్తపూజా కృతపూజా వల్కలినీ సా సీతా పత్యుః ప్రజాసన్తతయే సన్తానార్థం వన్యేన కన్దమూలఫలాదినా శరీరం బభార పుపోష॥ ౮౨.

అపి ప్రభుః సానుశయోఽధునా స్యాత్కిముత్సుకః శక్ర
జితోఽపి హన్తా। శశంస సీతాపరిదేవనాన్తమనుష్ఠితం శా
సనమగ్రజాయ॥ ౮౩.

అపీతి॥ ప్రభుః రాజా అధునా సానుశయః సానుతాపః స్యా

త్యమితి భావః ఉత్సుకః- శక్రజితోఽపి హన్తా లక్ష్మణస్సీతా
పరిదేవనాన్తం సీతా విలాపాన్తం అనుష్ఠితం శాసనమగ్రజాయ
శశంస॥ ౮౩.

బభూవ రామస్సహసా సబాష్ప స్తుషారవర్షీవ స
హస్యచన్ద్రః। కౌలీనభీతేన గృహాన్నిరస్తా న తేన వైదేహ
సుతా మనస్తః॥ ౮౪.

బభూవేతి- సహసా సబాష్పో రామస్తుషారవర్షీ సహస్యచ
న్ద్ర ఇవ బభూవ- అశ్రుపాతస్తుషార వర్షిణా పౌషచన్ద్రే
ణ తుల్యోఽభూత్- పౌషే తైషసహస్యౌ ద్వావిత్యమరః॥ యుక్తం
చైతదిత్యాహ- కౌలీనాత్ లోకాపవాదాద్భీతేన రామేణ తు
వైదేహసుతా సీతా గృహాత్ నిరస్తా- మనస్తో మనసశ్చిత్తాత్ న నిర
స్తా॥ పఞ్చమ్యాస్తసిల్॥ ౮౪

నిగృహ్య శోకం స్వయమేవ ధీమాన్ వర్ణాశ్రమావేక్ష
ణజాగరూకః। స భ్రాతృసాధారణభోగమృద్ధం రాజ్యం
రజోరిక్తమనాశ్శశాస॥ ౮౫.

నిగృహ్యేతి॥ ధీమాన్ వర్ణానామాశ్రమాణాం చావేక్షణే అను
సంధానే జాగరూకోఽప్రమత్తః- జాగురూక ఇత్యూకప్రత్య
యః- రజోరిక్తమనాః రజోగుణరహితచిత్తస్స రామః స్వయ
మేవ శోకం నిగృహ్య నిరుధ్య భ్రాతృభిస్సాధారణభోగం శరీర
స్థితిమాత్రే ఉపయుక్తం ఋద్ధం రాజ్యం శశాస॥ ౮౫.

తామేవ భార్యాం పరివాదభీతేస్సాధ్వీమపి త్యక్తవ
తో నృపస్య। వక్షస్యసంఘట్టసుఖం వసన్తీ రేజే సప
త్నీరహితేవ లక్ష్మీః॥ ౮౬.

తామితి॥ పరివాదభీతేర్నిన్దాభీరోరత ఏవ ఏకభార్యామపి
తాం సీతాం త్యక్తవతో నృపస్య రామస్య- వక్షసి అసంఘట్టసు
ఖం వసన్తీ లక్ష్మీః సపత్న్యా రహితేవ రరాజేతి- అన్యస్త్రీరహితత్వాత్ప్ర
హితా నాభూదితి భావః॥ ౮౬.

సీతాం హిత్వా దశముఖరిపుర్నోపయేమే యద
న్యాం తస్యా ఏవ ప్రతికృతిసఖో యత్క్రతూనాజహార।
వృత్తాన్తేన శ్రవణవిషయప్రాపిణా తేన భర్తుః

తంకథమపి పరిత్యాగదుఃఖంవిషేహే॥ ౮౭.

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కాళిదాస కృతౌ సీతా
పరిత్యాగోనామచతుర్దశస్సర్గః॥

సీతామితి॥ దశముఖరిపుః రామః సీతాంహిత్వాత్యక్త్వా అన్యాంస్త్రియంనోపయేమేనపరిణీతవానితియత్॥ ఉపాయమస్స్వకరణ ఇత్యాత్మనేపదమ్॥ కిన్తుతస్యాస్సీతాయా ఏవప్రతికృతేః ప్రతిమాయాహిరణ్మయ్యాస్సఖా ప్రతికృతిసఖస్సన్ క్రతూన్ ఆజహార ఆహృతవానితియత్ - తేనశ్రవణ విషయప్రాపిణా శ్రోత్రగామినాభర్తుః వృత్తాన్తేన వార్తయా హేతునా- సీతాదుర్వారందుర్నివారం కథమ్ - పరిత్యాగేనదుఃఖంకథమపి- విషేహే సోఢవతీ। ౮౭.

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరి విరచితాయాం- రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం చతుర్దశస్సర్గః॥

రఘువంశః

పఞ్చదశస్సర్గః

కృతసీతాపరిత్యాగః స రత్నాకరమేఖలామ్ ।
బుభుజే పృథివీపాలః పృథివీమేవ కేవలామ్ ॥ ౧.

కృతేతి- కృతసీతాపరిత్యాగః పృథివీపాలో రామః- రత్నాకర ఏవ మేఖలా యస్యాస్తాం సాగరాన్తామిత్యర్థః- కేవలామేకాం పృథివీమేవ బుభుజే భుక్తవాన్ - న తు సాధ్వీమిత్యర్థః సాపి రత్నాకరమేఖలా- పృథివ్యాః సీతాసమానత్వమ్ ... తాముత్సృష్ట ... రతిం ప్రాప ... ॥ ౧.

లవణేన విలుప్తేజ్యాస్తామిస్రేణ తమభ్యయుః ।
మునయో యమునాభాజః శరణ్యం శరణార్థినః ॥ ౨.

లవణేతి లవణనామ్నా తామిస్రేణ రాక్షసేన విలుప్తేజ్యాః విలుప్తయాగక్రియాః యమునాభాజో యమునాతీరవాసినో మునయః శరణ్యం రక్షణసమర్థం తం రామం రక్షణార్థినః ప్రాపుః- అభ్యయురిత్యర్థః ॥ ౨.

అవేక్ష్య రామం తే తస్మిన్న ప్రజహ్రుః స్వతేజసా ।
త్రాణాభావే హి శాపాస్త్రాః కుర్వన్తి తపసో వ్యయమ్ ॥ ౩.

అవేక్ష్యేతి- తే మునయో రామమవేక్ష్య రక్షితారమితి మత్వా తస్మిన్ లవణే స్వతేజసా శాపరూపేణ న ప్రజహ్రుః- తథాహి- త్రాణాభావే త్రాణం రక్షకః తదభావే ఏవ శాపాస్త్రాః శాపా ఏవ అస్త్రాణి యేషాం తే తాపసాః తపసో వ్యయం కుర్వన్తి- నాన్యథా ... ప్రసిద్ధి ॥ ౩.

ప్రతిశుశ్రావ కాకుత్స్థస్తేభ్యో విఘ్నప్రతిక్రియామ్ ।
ధర్మసంరక్షణార్థైవ ప్రవృత్తిర్భువి శార్ఙ్గిణః ॥ ౪.

ప్రతీతి- కాకుత్స్థో రామః- తేభ్యో మునిభ్యః విఘ్నప్రతిక్రియాం లవణవధరూపామిత్యర్థః ప్రతిశుశ్రావ ప్రతిజజ్ఞే- తథా హి- భువి శార్ఙ్గిణో విష్ణోః ప్రవృత్తిః రామరూపేణ అవతరణం

[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ౫.
[illegible]

[illegible] ౫.
[illegible]
[illegible] ౬.
[illegible] ౬.
[illegible] ।
[illegible] ౭.
[illegible] ౭.
[illegible] ।
[illegible] ౮.
[illegible]

[illegible] ౯.

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥ ౯.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౦.

[illegible] ౧౧.

[illegible]

[illegible] ౧౧

[illegible] ॥ ౧౨.

[illegible]

[illegible] ౧౩.

[illegible] ॥ ౧౩.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౩.

[illegible] ॥ ౧౩.

సంతాన [illegible] ।

[illegible] ॥౧౪.

సంతానేతి- [illegible] ॥ ౧౪

[illegible] ।

[illegible] ॥౧౫.

[illegible] ౧౫.

ధూమ [illegible] ।

[illegible] ॥ ౧౬.

ధూమేతి- [illegible] ౧౬.

[illegible] ।

[illegible] ॥ ౧౭ ॥

[illegible] ॥ లక్ష్మ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౮ ॥

[illegible]

ఇతి [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౯ ॥

ఇతి ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౦ ॥

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥ ౨౧ ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౨.

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౩.

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౪.

[illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ౨౫.

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ౨౬.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ౨౭.

[illegible]

[illegible] ౨౮.

[illegible]

[illegible] ౨౯.

[illegible]

[illegible] ౩౦.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౩౫॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౩౬ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౩౭

[illegible]

[illegible] ॥ ౩౮

[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ ౩౯.

[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ ౪౦.

[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ ౪౧.

[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ ౪౨.

[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ ౪౩.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥౭౪.

[illegible]

[illegible] ॥ ౭౫.

[illegible]

[illegible] ॥ ౭౬.

[illegible]

[illegible] ॥౭౭.

[illegible]

[illegible] ॥ ౭౮.

[illegible]

[illegible]

త్మానం శమ్బూకం నామ శూద్రం సురపదార్థినమ్॥ ౪౯.

పృష్టేతి॥ రాజ్ఞా రామేణ పృష్టనామాన్వయః పృష్టనామా పృష్టాన్వయశ్చ సః ధూమపః-ధూమం పిబతీతి ధూమపః- కిల ఆత్మానం శమ్బూకం నామ సురపదార్థినం శూద్రం ఆచష్ట-అకథయత్- శమ్బూకం నా మ శూద్రమ్ ఆచష్ట కిల.

తపస్యనధికారిత్వాత్ప్రజానాం తమఘావహమ్।
శీర్షచ్ఛేద్యం పరిచ్ఛిద్య నియన్తా శస్త్రమాదదే॥ ౫౦.

తపసీతి॥ తపస్యనధికారిత్వాత్ తపస్యనధికారిత్వాత్ ప్రజానాం అఘావహం దుఃఖావహమ్ తం శమ్బూకం- శీర్షచ్ఛేద్యం శిరశ్ఛేదార్హం పరిచ్ఛిద్య నిశ్చిత్య- నియన్తా శిక్షకో రామః శస్త్రమాదదే.

స తద్వక్త్రం హిమక్లిష్టకిఞ్జల్కమివ పఙ్కజమ్।
జ్యోతిష్కణాహతశ్మశ్రు కణ్ఠనాలాదపాతయత్॥ ౫౧.

స ఇతి॥ స రామః జ్యోతిష్కణాహతశ్మశ్రు జ్యోతిషః కణైః ఆహతాని శ్మశ్రూణి యస్య తత్ తద్వక్త్రం హిమక్లిష్టకిఞ్జల్కం పఙ్కజమివ కణ్ఠనాలాదపాతయత్

కృతదణ్డః స్వయం రాజ్ఞా లేభే శూద్రః సతాం గతిమ్।
తపసా దుశ్చరేణాపి న స్వమార్గవిలఙ్ఘినా॥ ౫౨

కృతేతి। స్వయం రాజ్ఞా కృతదణ్డః శూద్రః సతాం గతిం లేభే- స్వమార్గవిలఙ్ఘినా స్వధర్మాతిక్రమిణా దుశ్చరేణాపి తపసా న లేభే- అపి తు రాజదణ్డేనైవ లేభే- స్వమార్గవిలఙ్ఘినా రాజ్ఞా కృతశిక్షా పాపాత్ ముచ్యన్తే ఇతి స్మృతేః

రఘునాథోఽప్యగస్త్యేన మార్గసన్దర్శితాత్మనా।
మహౌజసా సంయుయుజే శరత్కాల ఇవేన్దునా॥ ౫౩.

రఘునాథ ఇతి। రఘునాథోఽపి- రామోఽపి- మార్గసన్దర్శితాత్మనా మహౌజసా అగస్త్యేన- ఇన్దునా శరత్కాల ఇవ సంయుయుజే సఙ్గతః। ఇన్దునా చన్ద్రేణ శరత్కాల ఇవ ఉపమాలఙ్కారః

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

మతః- ఉపర్ణేత్యత్ర మునియోర్గ్యాదినాశ్య ఘ్నంవకర్తృకమ్- ఉపర్ణో ర్గ్రామం కర్తృకత్వాదిత్యత్రేతి శ ఇత్యుపర్కృ- రామస్యాద్య సంరచితం రామాయణాఖ్యం ప్రబన్ధం తాభ్యాం గాపయామాస కర్మకమ్- ఉపర్ణారాయణమితిపర్ - ఇత్యత్ర తో ఽనపః - గాయ తేర్ణిచ్.

వృత్తం రామస్య వాల్మీకేః కృతిం తౌ కిన్నరస్వనౌ । కిం

తద్యేన మనో హర్తుమలం స్యాతాం న శృణ్వతామ్॥ ౬౪.

వృత్తమితి॥ రామస్య వృత్తం వర్ణ్యవస్తువిషయః- వాల్మీకేః కృతిం కావ్యం గేయమితి శేషః- తౌ కుశలవౌ కిన్నరస్వనౌ కిన్నర స్వరౌ గాయకావితి శేషః- అతఏవ తత్కిమ్ - యేన నిమిత్తేన శృణ్వతాం మనో హర్తుమలం శక్తౌ న స్యాతాం- సర్వం సామగ్రీమత్యర్థః.

రూపే గీతే చ మాధుర్యం తయోస్తజ్జ్ఞైర్నివేదితమ్। దద

ర్శ సానుజో రామశ్శుశ్రూషుస్స కుతూహలీ॥ ౬౫.

రూపేతి॥ తజ్జ్ఞానందితి తజ్జ్ఞాః । తజ్జ్ఞైర్నివేదితం తయోః కుశలవయోః రూపే ఆకారే గీతే చ మాధుర్యం రామణీయకం- రామః కుతూహలీ సానుజస్సన్ - యథాసంఖ్యం- దదర్శ శుశ్రూషుశ్చ.

తద్గీతశ్రవణైకాగ్రా సంసదశ్రుముఖీ బభౌ। హిమ

నిష్యందినీ ప్రాతర్నిర్వాతేవ వనస్థలీ॥ ౬౬.

తదితి॥ తయోర్గీతస్య శ్రవణే ఏకాగ్రా- అశ్రుముఖీ- ఆనందాశ్రుముఖీ- సంసత్ సభా- ప్రాతర్హిమనిష్యందినీ - నిర్వాతా వాతరహితా వనస్థలీవ బభౌ- ఆనందబాష్పైర్నిశ్చలత్వేన చ సామ్యమిత్యర్థః

వయోవేషవిసంవాది రామస్య చ తయోస్తదా। జన

తా ప్రేక్ష్య సాదృశ్యం నాక్షికంపం వ్యతిష్ఠత॥ ౬౭.

వయ ఇతి॥ జనానాం సమూహో జనతా గ్రామజన నేత్యాదితల్ - వయోవేషాభ్యాం విసంవాది విలక్షణం రామస్య చ తయోశ్చ సాదృశ్యం ప్రేక్ష్య - నాస్త్యక్షికంపో యస్మిన్

[illegible] తం యథా కథా వ్యతిష్ఠత అతిష్ఠత్ వనక్రీడా [illegible]
[illegible] విస్త్రయాదని [illegible] ర్థః.

ఉభయోర్యుక్త [illegible] ప్రవిశ్య [illegible] ర్యయోః । స్వ
[illegible] తయా యథా ॥ ౬౩.

ఉభయోరితి ॥ [illegible] ఉభయోః [illegible] ప్రవిశ్య
[illegible] యథా [illegible]
[illegible] తయా [illegible].

[illegible] । ఇతి
రాజ్ఞా [illegible] ॥ ౬౪.

[illegible] ఇతి । [illegible]
[illegible] రాజ్ఞా [illegible]
[illegible] ఉక్త
[illegible].

అథ [illegible] ।
[illegible] ॥ ౬౫

అథేతి ॥ అథ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible].

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౭౦.

[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] మిథిలేయా [illegible]
[illegible] యథా [illegible]
[illegible].

[illegible] ।
[illegible] ॥

తాతేతి ॥ హే తాత తే స్నుషా సీతా నోఽస్మాకం సమక్షమ అ
క్ష్ణోః సమీపే సమక్షమ్ - అవ్యయమిత్యాదినావ్యయీభావః శర
త్ప్రభృతిత్వాత్సమాసాన్తష్టచ్ప్రత్యయః - జాతవేదసి వహ్నౌ
విశుద్ధాం నాస్మాకమవిశ్వాసకారణం - కింతు రక్షసో రావణస్య
దౌరాత్మ్యాద్దుష్టచిత్తత్వాదశ్రోత్యాః ప్రజాః తాం సీతాం న శ్రద్ద
ధుః న విశశ్వసుః.

సా స్వచారిత్రముద్దిశ్య ప్రత్యాయయతు మైథిలీ । త
తః పుత్రవతీమిమాం ప్రతిపత్స్యే త్వదాజ్ఞయా ॥ ౨౨ ॥

సేతి ॥ సా మైథిలీ స్వచారిత్రముద్దిశ్య ప్రజాః ప్రత్యాయయతు
విశ్వాసయతు విశ్వాసస్య బుద్ధిరూపత్వాద్ గమిరబోధన ఇ
తి గమ్యాదికో నాస్తి - తతోఽనన్తరం పుత్రవతీమేనాం త్వ
దాజ్ఞయా ప్రతిపత్స్యే స్వీకరిష్యే.

ఇతి ప్రతిశ్రుతే రాజ్ఞా జానకీమాశ్రమాన్మునిః । శిష్యై
రానాయయామాస స్వసిద్ధిం నియమైరివ ॥ ౨౩.

ఇతీతి ॥ ఇతి రాజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతే సతి మునిర్వాల్మీకిరాశ్రమాత్
జానకీం శిష్యైః ప్రయుక్తైః స్వసిద్ధిం స్వఫలసిద్ధిం నియ
మైస్తపోభిరివానాయయామాస.

అన్యేద్యురథ కాకుత్స్థః సన్నిపాత్య పురౌకసః । కవి
మాహ్వాయయామాస ప్రస్తుతప్రతిపత్తయే ॥ ౨౪.

అన్యేద్యురితి ॥ అథ కాకుత్స్థో రామోఽన్యేద్యుః పరస్మిన్నహని
ప్రస్తుతప్రతిపత్తయే ప్రకృతార్థానుసంధానాయ పు
రౌకసః పౌరాన్ సన్నిపాత్య మేలయిత్వా - కవిం వాల్మీకిమా
హ్వాయయామాస

స్వరసంస్కారవత్యేవ పుత్రాభ్యాం సహ సీతయా ।
ఋచేవోదర్చిషం సూర్యం రామం మునిరుపస్థితః ।

స్వరేతి ॥ స్వరా ఉదాత్తాదయః సంస్కారః శబ్దశుద్ధిః తద్వత్యా
ఋచా సావిత్ర్యా ఉదర్చిషం సూర్యమివ పుత్రాభ్యాం ముకుల
క్షణయా సీతయా కరణేన ఉదర్చిషం రామం మునిర్వాల్మీకి రు
పస్థితః ఉపతస్థే.

కాషాయపరివీతేన స్వపదార్పితచక్షుషా। అన్వమీ
యత శుద్ధేతి శాన్తేన వపుషైవ సా ॥ ౨౬.

కాషాయేతి॥ కషాయేణ రక్తం కాషాయం- తేన రక్తం
రాగాదిత్యణ్ప్రత్యయః- తేన పరివీతేన సంవృతేన- స్వపదార్పి
తచక్షుషా శాన్తేన వపుషైవ సా సీతా శుద్ధేతి అన్వ
మీయత అనుమితా.

జనాస్తదాలోకపథాత్ప్రతిసంహృతచక్షుషః। తస్థు
స్తేఽవాఙ్ముఖాస్సర్వే ఫలితా ఇవ శాలయః ॥ ౨౭.

జనా ఇతి॥ తస్యాస్సీతాయాః కర్త్ర్యాః ఆలోకపథాత్ దర్శనప
థాత్ ప్రతిసంహృతచక్షుషః నివర్తితదృష్టయః- సర్వే జనాః
ఫలితాశ్శాలయ ఇవ అవాఙ్ముఖాస్సన్తః తస్థుః.

తాం దృష్టివిషయే భర్తుర్మునిరాస్థితవిష్టరః। కురు ని
స్సంశయం వత్సే స్వవృత్తే లోకమిత్యశాత్ ॥ ౨౮.

తామితి॥ ఆస్థితవిష్టరోఽధిష్ఠితాసనో మునిః- హే వత్సే భర్తు
ర్దృష్టివిషయే స్థితాం స్వవృత్తే స్వచారిత్రవిషయే లోకం ని
స్సంశయం కుర్వితి- తాం సీతాం- అశాత్ శాస్తి స్మ.

అథ వాల్మీకిశిష్యేణ పుణ్యమావర్జితం పయః। ఆచ
మ్యోదీరయామాస సీతా సత్యాం సరస్వతీమ్ ॥ ౨౯.

అథేతి॥ అథ వాల్మీకిశిష్యేణ ఆవర్జితం పుణ్యం పయః ఉదకం
సీతా సత్యాం సరస్వతీం వాచం ఆచమ్య ఉదీరయా
మాస ఉచ్చారయామాస.

వాఙ్మనఃకర్మభిః పత్యౌ వ్యభిచారో యథా న మే। త
థా విశ్వంభరే దేవి మామన్తర్ధాతుమర్హసి ॥ ౩౦.

వాఙ్మనఇతి॥ వాఙ్మనఃకర్మభిః పత్యౌ విషయే వ్యభిచారః స్ఖ
లితం యథా నాస్తి- తథా హే విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరా
భూమిః- సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజిధారిసహితపిదమః ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః
అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమితి ముమాగమః- హే విశ్వంభరే దేవి మాము
న్తర్ధాతుం అన్తర్ధాపయితుమర్హసి.

ఏవముక్తే తయా సాధ్వ్యా రన్ధ్రాత్సద్యోభవాద్భువః।

శాతహ్రదమివ జ్యోతిః ప్రభామణ్డలముద్యయౌ॥ ౮౧

ఏవమితి ॥ సాధ్వ్యా పతివ్రతయా తయా సీతయా ఏవముక్తే స
తి సద్యోభిన్నాద్భువో వివరాచ్ఛాతహ్రదం వైద్యుతం జ్యోతిరివ
ప్రభామణ్డలముద్యయౌ

తత్ర నాగఫణోత్క్షిప్తసింహాసననిషేదుషీ। సముద్రర
శనా సాక్షాత్ప్రాదురాసీద్వసున్ధరా॥ ౮౨.

తతి॥ తత్ర ప్రభామణ్డలే- నాగఫణోత్క్షిప్తసింహాసనే నిషేదు
షీ ఉపవిష్టా- సముద్రరశనా సాక్షాత్ప్రత్యక్షా - వసూని ధార
యతీతి వసున్ధరా భూమిః- ప్రాదురాసీత్ప్రాదుర్భూతా - పాద
రాకీల్ .

సా సీతామఙ్కమారోప్య భర్తృప్రణిహితేక్షణామ్।
మామేతి వ్యాహరత్యేవ తస్మిన్పాతాలమభ్యగాత్॥ ౮౩.

సేతి॥ వసున్ధరా భర్తరి ప్రణిహితేక్షణాం దత్తదృష్టిం సీతా
మఙ్కమారోప్య తస్మిన్ భర్తరి రామే మామేతి మామేతి
ఇతి వ్యాహరత్యేవ-వ్యాహరణమనాదృత్యైవేత్యర్థః - తస్మి
న్నాదర ఇతి సప్తమీ- పాతాలమభ్యగాత్.

ధరాయాం తస్య సంరమ్భం సీతాప్రత్యర్పణైషిణః।
గురుర్విధిబలాపేక్షీ శమయామాస ధన్వినః॥ ౮౪.

ధరాయామితి॥ సీతాయాః ప్రత్యర్పణమిచ్ఛతీతి తథోక్తస్య ధ
న్వినః ఆత్తధనుష్కస్య రామస్య ధరాయాం విషయే సంర
మ్భం విధిబలాపేక్షీ దైవశక్తిదర్శీ గురుర్వసిష్ఠః శమయామాస.
అవశ్యంభావిత్వాదితి భావః.

ఋషీన్విసృజ్య యజ్ఞాన్తే సుహృదశ్చ పురస్కృ
తాన్ । రామః సీతాగతం స్నేహం నిదధే తదపత్య
యోః॥ ౮౫.

ఋషీనితి॥ రామో యజ్ఞాన్తే పురస్కృతాన్ పూజితాన్
ఋషీన్ సుహృదశ్చ విసృజ్య సీతాగతం స్నేహం తదపత్యయోః
కుశలవయోః నిదధే.

యుధాజితస్తు సన్దేశాత్స దేశం సిన్ధునామకమ్।

[illegible] ॥ ౧౬.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౭.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౮.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౯.

[illegible]

[illegible]

రామాదయః ధర్మ్యం లోకం ప్రయయుస్తాసాం ధర్మ్యాణాం జన
నీనాం వ్యమాతౄణాం తేభ్యో నివాపాన్ తర్పణాని జలాని
శ్రాద్ధాని నినయుః దదుః.

ఉపేత్య మునివేషోఽథ కాలః ప్రోవాచ రాఘవమ్ । రహ
స్సంవాదినౌ పశ్యేదావాం యస్తం త్యజేరితి ॥ ౯౨.

ఉపేత్యేతి । అథ కాలోఽన్తకో మునివేషస్సన్ ఉపేత్య రాఘ
వం ప్రోవాచ - కిమితి రహసి ఏకాన్తే సంవాదినౌ సంభాషమా
ణావావాం యః పశ్యేత్ తం త్వం త్యజేరిత్యర్థః । త్యజే
ర్లిఙ్.

తథేతి ప్రతిపన్నాయ వివృతాత్మా నృపాయ సః । ఆచ
ఖ్యౌ దివమధ్యాస్వ శాసనాత్పరమేష్ఠినః ॥ ౯౩.

తథేతి ॥ సః కాలః తథేతి ప్రతిపన్నాయ అంగీకృతవతే నృపాయ
వివృతాత్మా ప్రకాశితస్వరూపస్సన్ పరమేష్ఠినో బ్రహ్మ
ణః శాసనాత్ దివమధ్యాస్వేత్యాచఖ్యౌ.

విద్వానపి తయోర్ద్వాఃస్థః సమయం లక్ష్మణోఽభినత్ ।
భీతో దుర్వాససః శాపాద్రామసందర్శనార్థినః ॥ ౯౪.

విద్వానితి ॥ ద్వాఃస్థః ద్వారస్థితో లక్ష్మణః తయోః కాలరామయోః
సమయం విద్వానపి రామసందర్శనార్థినో దుర్వాససో మునే
శ్శాపాద్భీతః సమయమభినత్ బిభేద.

స గత్వా సరయూతీరం దేహత్యాగేన యోగవిత్ ।
చకారావితథాం భ్రాతుః ప్రతిజ్ఞాం పూర్వజన్మనః ॥ ౯౫.

స ఇతి ॥ యోగవిత్ స లక్ష్మణః సరయూతీరం గత్వా
దేహత్యాగేన పూర్వజన్మనః అగ్రజస్య భ్రాతుః ప్రతిజ్ఞాం అవితథాం
సత్యాం చకార.

తస్మిన్నాత్మచతుర్భాగే ప్రాఙ్నాకమధితస్థుషి । రాఘ
వః శిథిలం తస్థౌ భువి ధర్మస్త్రిపాదివ ॥ ౯౬.

తస్మిన్నితి ॥ రఘునాథస్య ఆత్మచతుర్భాగే తస్మిన్ లక్ష్మణే ప్రాక్
పూర్వం నాకమధితస్థుషి అధిష్ఠితవతి సతి రాఘవః తస్మిన్

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

> [illegible]
> [illegible]
>
> [illegible]
> [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

> [illegible]
> [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

> [illegible]
> [illegible]

[illegible]

నాత్రిసరామాఓమయాయానామనుగత్రానాంవరగయోశ్రీదిశ
విశేషః- ప్రస్త్రాధరోపాలరిప్రవిశేతిస్త్వధరోపాలిన్యుతః.

యజ్ఞోపవీతాదరవల్ప్యభార్యభ్రుస్త్రస్త్రగ్రహజ్ఞానామ్।
అలక్తాక్ష్యయాతిధ్యం పాదసంభువిప్రభో॥ ౧౦౦.

యజ్ఞేతి॥ యత్కృస్త్రత్కృ శ్రీపదయోర్వింశతః తాంపస్తుక్రీగాతః శ్రీ
గరస్తృష్ణిప్రభగో పవిత్రారః గత్యుల్పభార్ అలక్తాక్ష్యయా
పావనం శోధకంతిగ ఇభువిప్రభో.

పవిత్రుర్భ్యయిత్వాం శేయు ప్రతిపన్నాత్మమూర్తిషు। శ్రీ
వత్తీయాగహారాణాం స్వస్వాంగకయత్పయత్॥ ౧౦౧.

పవితి॥ ధుః ప్రయుః స రామః వియుధాం దేవను గీవాదిమూర్తిత్రి
స్వాత్మమూర్తిషు వత్ప్రప్రియత్భూత పారాణాం ప్రదత్తభూతా
దేవతాయాం గతా మే హారాస్త్రైహ సూనిన సురాణాం వ్య
గ్రాస్త్రరంభ్యశ్ర పత్రిక్త్యకమకల్పయత్.

నిర్వర్తితంపరశ్రుమభీరరెక్షవాక్యం సురాణాం
విష్ణుర్నరత్వంతసుమః శత్రుక్స్వలోకపరిష్టాన్॥
త్రాతాధం వసంతసమయం చోధయన్స్వాపయిత్వా
త్రిస్తోంభద్వయమివ గానమేణ శోత్రేణ॥ ౧౦౨.

నిర్వర్త్యేతి॥ విష్ణుర్నా విష్ణుర్వం సురాణాం వరముభయ
ర్భవ విశ వాక్యం తస్మిన్పరత్వనిష్పాద్య లప్తాపాధం వసంత
ఖం సువసనసమయం పానాముంతంర ఇత్యర్థయం త్రిస్తుం
ద్వయమిభ ఋతుగిరా ప్రణాటే ఉత్తమేగా హిమసత్రిత
తంయాశ్చ సర్వలోక త్రిత్వం సర్వలోకాశ్రయ భూతాం
స్వకీయం మూర్తిం అపశ్యత్.

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకా
వ్యే రామావతారో నామ దశమః సర్గః॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరి విర
చితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవనీ సమాఖ్యా
యాం దశమస్సర్గః.

షోడశస్సర్గః.

అథేతరే సప్త రఘుప్రవీరా జ్యేష్ఠం పురోజన్మ
తయా గుణైశ్చ । చక్రుః కుశం రత్నవిశేషభాజం సౌ
భ్రాత్రమేషాం హి కులానుసారి ॥ ౧.

అథేతి - అథ రామనిర్యాణానన్తరం - ఇతరే లవాదయః సప్త సప్తసంఖ్యాకాః - రఘుప్రవీరా రాఘవశ్రేష్ఠాః - అత్ర షష్ఠీసమాసో నాస్తి - న నిర్ధారణ ఇతి నిషేధాత్ - పురః పూర్వం జన్మ ఉత్పత్తిర్యస్య స పురోజన్మా - తస్య భావః పురోజన్మతా - తయా - గుణైర్జ్ఞానదాక్షిణ్యాదిభిశ్చ - జ్యేష్ఠం శ్రేష్ఠం - అతిశస్తమిత్యర్థః - కుశం రత్నవిశేషభాజం - ఉత్కృష్టవస్తుభాగినం - చక్రుః ॥ ౨.

తే సేతువార్తాగజబన్ధముఖ్యైరభ్యుచ్ఛ్రితాః కర్మ
భిరప్యవన్ధ్యైః । అన్యోన్యదేశప్రవిభాగసీమాం వే
లాం సముద్రా ఇవ న వ్యతీయుః ॥ ౨.

త ఇతి - సేతుర్జలబన్ధః - వార్తా కృషిగోరక్షణాదిః - వార్తా కృష్యాద్యుదన్తయోరితి విశ్వః ॥ గజబన్ధ ఆకరేభ్యో గజగ్రహణం - సేతుముఖ్యం ప్రధానం యేషాం తైరవన్ధ్యైస్సఫలైః కర్మభిః ఉచ్ఛ్రితా అపి - సమృద్ధా అపీత్యర్థః - తే కుశాదయః ప్రవిశన్త్యత్రేతి ప్రవిభాగా విభక్తా భూమయః అన్యోన్యదేశప్రవిభాగసీమా తాం వేలాం సముద్రా ఇవ న వ్యతీయుః నాతిచక్రముః - అత్ర కామన్దకః ॥ కృషిర్వణిక్పథో దుర్గః సేతుః కుఞ్జరబన్ధనమ్ - ఖన్యాకరధనాదానం శూన్యానాం చ నివేశనమ్ - అష్టవర్గమిమం సాధుస్స్వయం వర్ధయతితి ॥ ౨.

చతుర్భుజాంశప్రభవస్స తేషాం దానప్రవృత్తే
రనుపారతానామ్ । సురద్విపానామివ సామయోని
ర్భిన్నోఽష్టధా విప్రససార వంశః ॥ ౩.

చతుర్భుజేతి - చత్వారో భుజా యస్య చతుర్భుజః తస్యాంశ భూతా రామాదయః తే ప్రభవః కారణం యస్య సోఽంశః - దా

నంత్యాగో౽ముదకస్య ॥ దానం గజమదే త్యాగ ఇతి విశ్వః ॥ ప్రవృత్తి ర్వ్యాపారః ప్రస్తావస్సతస్యాదానప్రవృత్తేః అనుపారతానాం అనివృత్తానాం తేషాం కుశాదీనాం వంశః సామయోనిః సామవేద ప్రభవః ఇతి దానప్రవృత్తేః అనుపారతానాం సురద్విపానాం దిగ్గజానాం వంశ ఇవ అష్టధా భిన్నస్సన్ విప్రకీర్ణో విస్తృతః అభూత్ । సామయోనిరిత్యత్ర పాలకావ్యః - సూర్యస్యాండకపాలే ద్వే సమానీయ ప్రజాపతిః । హస్తాభ్యాం పరిగృహ్యాథ సప్త సామాన్యగాయత । గాయతో బ్రహ్మణస్తస్మాత్ సముత్పేతు ర్మతంగజా ఇతి ॥

అథార్ధరాత్రే స్తిమితప్రదీపే శయ్యాగృహే సు
ప్తజనే ప్రబుద్ధః । కుశః ప్రవాసస్థకలత్రవేషా మదృ
ష్టపూర్వాం వనితా మపశ్యత్ ॥ ౪.

అథేతి- అర్ధం రాత్రేః అర్ధరాత్రః - అర్ధం నపుంసకమితి సమాసః ॥ అహస్సర్వైకదేశేత్యాదినా సమాసాన్తః ప్రత్యయః ॥ రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతి పుల్లింగత్వం తస్మిన్నర్ధరాత్రే వి॥ స్తిమితప్రదీపే నిశ్చలదీపే సుప్తజనే నిద్రితజనే శయ్యాగృహే ప్రబుద్ధో జాగరూకః సన్ కుశః ప్రవాసస్థకలత్రవేషాం ప్రోషితభర్తృకావేషాం అదృష్టపూర్వాం అదృష్టపూర్వాం వనితాం స్త్రియం అపశ్యత్ దదర్శ ॥ ౪.

సా సాధుసాధారణపార్థివర్ద్ధేః స్థిత్వా పురస్తా
త్పురుహూతభాసః । జేతుః పరేషాం జయశబ్దపూ
ర్వం తస్యాఞ్జలిం బన్ధుమతో బబన్ధ ॥ ౫.

సేతి- సా వనితా - సాధుసాధారణపార్థివర్ద్ధేః సజ్జనసాధారణపార్థివర్ద్ధియః - పురుహూతభాసః ఇన్ద్రతేజసః - పరేషాం శత్రూణాం జేతుః బన్ధుమతః బన్ధుమిత్రవతః తస్య కుశస్య - పురస్తాత్ పురోభాగే - స్థిత్వా జయశబ్దః పూర్వం యథాతథా అఞ్జలిం బబన్ధ యోజయామాస - ౫.

అథానపోఢార్గళమప్యగారం ఛాయామివాద
ర్శతలం ప్రవిష్టామ్ । సవిస్మయో దాశరథేస్తనూజః
ప్రోవాచ పూర్వార్ధవిసృష్టతల్పః ॥ ౬.

అథేతి- అథానన్తరం సవిస్మయః ఆశ్చర్యసహితః - పూర్వార్ధ

ర్ధేన శరీర పూర్వభాగేన విసృష్టతల్పః త్యక్తశయ్యః- దాశరథే రామస్య తనూజః కుశః - అనపోఢార్గళమ్ అనుద్ఘాటితకవాటమ్- తద్విష్కమ్భోర్గళం న నేత్యమరః॥ అగారం గృహం ఆదర్శతలం ఛాయామివ ప్రవిష్టాం తాం వనితాం ప్రోవాచ ఉవాచ॥౬.

లబ్ధాన్తరా సావరణేఽపి గేహే యోగప్రభావో
న చ దృశ్యతే తే । బిభర్షి చాకారమనిర్వృతానాం
మృణాలినీ హైమమివోపరాగమ్॥౭.

లబ్ధేతి - సావరణేపి ఆవరణ సహితేపి గేహే గృహే లబ్ధాన్తరా లబ్ధావకాశాసీతి శేషః - యోగప్రభావః యోగసామర్థ్యం తే న దృశ్యతే నలక్ష్యతే - కథం మృణాలినీ హైమం హిమకృతమ్ ఉపరాగమ్ ఉపద్రవమివ అనిర్వృతాకారమ్- అనిర్వృతానాం దుఃఖితానామాకారం బిభర్షి చ- నహి యోగినాం దుఃఖమస్తీతి భావః॥౭.

కా త్వం శుభే కస్య పరిగ్రహో వా కిం వా మదభ్యాగ
మకారణం తే । ఆచక్ష్వ మత్వా వశినాం రఘూణాం
మనః పరస్త్రీవిముఖప్రవృత్తి॥౮.

కాత్వమితి - హే శుభే త్వం కా కస్య పరిగ్రహః- తే మదభ్యాగమకారణం వా కిం- వశినాం జితేన్ద్రియాణాం రఘూణాం మనః- పరస్త్రీవిషయే విముఖప్రవృత్తి వ్యాపారః యస్య తత్తథాభూతం మత్వా ఆచక్ష్వ కథయ॥౮-

తమబ్రవీత్సా గురుణానవద్యా యా నీతపౌరా స్వ
పదోన్ముఖేన । తస్యాః పురః సంప్రతి వీతనాథాం
జానీహి రాజన్నధిదేవతాం మామ్॥౯.

తమితి- సానవద్యా తం కుశమ్ అబ్రవీత్ - అనవద్యా అదోషయా పురీ స్వపదోన్ముఖేన విష్ణుపదాభిముఖేన గురుణా త్వత్పిత్రా నీతపౌరా నీతాః ప్రాపితాః పౌరాః పురజనా యస్యాస్సా- హే రాజన్ సంప్రతి వీతనాథాం అనాథాం తస్యాః పురః నగర్యాః అయోధ్యాయాః అధిదేవతాం జానీహి- విద్ధి॥౯.

వస్వౌకసారామభిభూయ సాహం సౌరాజ్యబ
ద్ధోత్సవయా విభూత్యా । సమగ్రశక్తౌ త్వయి సూ
ర్యవంశ్యే సతి ప్రపన్నా కరుణామవస్థామ్ ॥ ౧౦.

వస్వితి॰ సా అహం॥ సౌరాజ్యేన రాజన్వత్త్వయా బద్ధోత్స వయా విభూత్యా ఐశ్వర్యేణ॰ వస్వౌకసారాం అ లకాపురీమ్- వస్వౌకసారాలకా స్యాద్విభూనాం సంపద్భ్యః శ్రి యామితి యాదవః॥ అథవా కైలాసశిఖరవర్తినీ శక్రనగరీ- వస్వౌ కసారా శక్రస్యేతి విష్ణుపురాణాత్ - తామభిభూయ సూర్య వంశ్యే త్వయి సమగ్రశక్తౌ సతి కరుణాం దీనామవస్థాం దశాం ప్రపన్నా ప్రాప్తా॰ ౧౦.

విశీర్ణతల్పాట్టశతో నివేశః పర్యస్తసాలః ప్రభు
ణా వినా మే । విడమ్బయత్యస్తనిమగ్నసూర్యం ది
నాన్తముగ్రానిలభిన్నమేఘః॥ ౧౧.

విశీర్ణేతి- విశీర్ణతల్పాట్టశతః - తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి త్యమరః- అట్టం క్షౌమమస్త్రియామ్ ఇతి- విశ్వప్రకాశః ॥ విశీర్ణాని విశకలాని తల్పాని అట్టానాం శతాని యస్య సః తథోక్తః- అథవా- విశీర్ణకల్పేతి పాఠః- అట్టః క్షౌమం స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామిత్యమరః ॥ ఈషదసమాప్తాః కల్పాః- విశీర్ణకల్పాని- అట్టశతాని యస్య సతథోక్తః - పర్యస్తసాలః- ధ్వస్తప్రాకారః - ప్రాకారో వరణః సాల ఇత్యమరః ॥ ప్రభు ణా స్వామినా వినా భూతః- మే నివేశః - నివేశనం॰ అస్తనిమగ్న సూర్యం అస్తాద్రి తిరోహితార్కమ్ - ఉగ్రానిలభిన్న మేఘం ది నాన్తం సాయంకాలమ్- విడమ్బయతి అనుకరోతి॥ ౧౧.

నిశాసు భాస్వత్కలనూపురాణాం యస్సంచరో
భూదభిసారికాణామ్। నదన్ముఖోల్కావిచితామిషా
భిస్స వాహ్యతే రాజపథశ్శివాభిః॥ ౧౨.

నిశాస్వితి। నిశాసు రాత్రిషు- భాస్వన్తి కలాని అవ్యక్తమధురాణి నూపురాణి యాసాం తాసామ్- అభిసారికాణాం- కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా- ఇత్యమరః. యో రాజప థః - సంచరత్యనేన సంచరః . సంచారభూమిః - సాధక

అభూత్- గోచరతాభ్యాదినానుపురత్వయా హ్రాసినాం. ఖరాణ
మధః- పదన్యాసమార్గయా ఉల్కాముఖాభిః రుధిరామిషాభిః-
అన్విష్యమాణం పాభిః- శివాభిః క్రోష్టుభిః- సాహ్యతే గమ్యతే- స
ఞ్చారసౌభాగ్యాభావాద్రాజమార్గస్త్రీమన్యపదేశః. ౧౨.

ఆస్ఫాలితం యత్ప్రమదాకరాగ్రైర్మృదఙ్గధీర
ధ్వనిమన్వగచ్ఛత్। వన్యైరిదానీం మహిషైస్తద
మ్భః శృఙ్గాహతం క్రోశతి దీర్ఘికాణామ్॥ ౧౩.

ఆస్ఫాలితమితి- యద్దీర్ఘికాణామ్భః ప్రమదాకరాగ్రైరాస్ఫాలితం తాడితం సత్ జలక్రీడాస్వితి శేషః- మృదఙ్గధీరధ్వనిం మృదఙ్గానాం మురజానాం ధీరధ్వనిం గమ్భీరనాదమ్- అన్వగచ్ఛత్- అన్వకరోత్- తద్దీర్ఘికాణామమ్భః ఇదానీం వన్యైర్మహిషైః- శృఙ్గాహతం- శృఙ్గైర్విషాణైరాహతం సత్ క్రోశతి ధ్వనతి- మృదఙ్గధ్వనిమనుకరోతీత్యర్థః- ౧౩.

వృక్షేశయా యష్టినివాసభఙ్గాన్మృదఙ్గశబ్దా
పగమాదలాస్యాః- ప్రాప్తా దవోల్కాహతశేషబర్హాః
క్రీడామయూరా వనబర్హిణత్వమ్॥ ౧౪.

వృక్షేతి- యష్టిరేవ నివాసః స్థానం తస్య భఙ్గాత్- వృక్షే శేరత ఇతి వృక్షేశయాః- అధికరణే శేతేరిత్యచ్ప్రత్యయః- శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్- మృదఙ్గశబ్దానామపగమాదభావాత్- అలాస్యా నృత్తహీనాః- దవః- వనవహ్నిః- దవో వనహుతాశన ఇత్యమరః- తస్యోల్కాభిః స్ఫులిఙ్గైః హతేభ్యః శేషాణి బర్హాణి పిఞ్ఛాని యేషాం తే క్రీడామయూరా వనబర్హిణత్వం వనమయూరత్వం ప్రాప్తాః- ౧౪.

సోపానమార్గేషు చ యేషు రామా నిక్షిప్తవత్యశ్చ
రణాన్ సరాగాన్। సద్యో హతన్యఙ్కుభిరస్రదిగ్ధం
వ్యాఘ్రైః పదం తేషు నిధీయతే మే॥ ౧౫.

సోపానేతి- యేషు సోపానమార్గేషు రామాః స్త్రియః సరాగాన్ లాక్షారసార్ద్రాన్ చరణాన్ నిక్షిప్తవత్యః- తేషు సోపానమార్గేషు అద్య సద్యో హతా న్యఙ్కవో మృగవిశేషా యైస్తైర్వ్యాఘ్రైః అస్రదిగ్ధం రుధిరలిప్తం పదం నిధీయతే స్థాప్యతే॥ ౧౫.

చిత్రద్విపాః పద్మవనావతీర్ణాః కరేణుభిర్ద
త్తమృణాళభఙ్గాః । నఖాఙ్కుశాఘాతవిభిన్నకు
మ్భాస్సంరబ్ధసింహప్రహృతం వహన్తి ॥ ౧౬.

చిత్రేతి । పద్మవనం అవతీర్ణాః ప్రవిష్టాః । చిత్రాః ప్రతిలిఖితా ద్విపా ఇత్యర్థః । కరేణుభిః కరిణీభిః । కరేణుర్ధ్యాం స్త్రియాం నేభే ఇత్యమరః । దత్తమృణాళభఙ్గాః చిత్రద్విపాః అలేఖ్యమాతఙ్గాః నఖా అఙ్కుశా ఇవ తైరాఘాతైర్విభిన్నకుమ్భాస్సన్తః సంరబ్ధసింహప్రహృతం కుపితసింహప్రహారం వహన్తి దధతి ॥ ౧౬.

స్తమ్భేషు యోషిత్ప్రతియాతనానాముత్క్రా
న్తవర్ణక్రమధూసరాణాం । స్తనోత్తరీయాణి భవ
న్తి సఙ్గాన్నిర్మోకపట్టాః ఫణిభిర్విముక్తాః ॥ ౧౭.

స్తమ్భేష్వితి । ఉత్క్రాన్తవర్ణక్రమాః విశీర్ణవర్ణవిన్యాసా అత ఏవ ధూసరాస్తేషాం స్తమ్భేషు యోషిత్ప్రతియాతనానాం స్త్రీప్రతికృతీనాం దారుమయీనాం ఫణిభిస్సర్పైః విముక్తాస్త్యక్తా నిర్మోకాః కఞ్చుకా ఏవ పట్టాః । సమౌ కఞ్చుకనిర్మోకావిత్యమరః ॥ సఙ్గాత్ సక్తత్వాత్ స్తనోత్తరీయాణి భవన్తి ।

కాలాన్తరశ్యామసుధేషు నక్తమితస్తతో రూఢతృ
ణాఙ్కురేషు । త ఏవ ముక్తాగుణశుద్ధయోఽపి హర్మ్యేషు
మూర్ఛన్తి న చన్ద్రపాదాః ॥ ౧౮.

కాలేతి । కాలాన్తరేణ కాలభేదేన శ్యామసుధేషు మలినసుధేషు । ఇతస్తతో రూఢతృణాఙ్కురేషు హర్మ్యేషు ముక్తాగుణానాం శుద్ధిరివ శుద్ధిర్యేషాం తే తాదృశాః పూర్వం యే మూర్ఛన్తి త ఏవ చన్ద్రపాదాశ్చన్ద్రరశ్మయః । పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశా ఇత్యమరః । న మూర్ఛన్తి । న ప్రతిఫలన్తీత్యర్థః ॥ ౧౮.

ఆవర్జ్య శాఖాః సదయం చ యాసాం పుష్పాణ్యు
పాత్తాని విలాసినీభిః । వన్యైః పులిన్దైరివ వానరైస్తాః
క్లిశ్యన్త ఉద్యానలతా మదీయాః ॥ ౧౯.

ఆవర్జ్యేతి । యాసాం విలాసినీభిః కాన్తాభిః । సదయం యథా తథా శాఖాః ఆవర్జ్య ఆనమయ్య యాసాం ఉపా

సాంప్రత్యపి ఉపాత్తాని కృతాని తాపదీయాని ఉపాన్త్య
నిర్మోకాః పట్టాః ఫణిభిర్ముక్తాః స్తనోత్తరీయాణి భవన్తి
కఞ్చుకః - క్లిద్యన్తే క్లిశ్నాతేః కర్మణిలట్ - ఫణాః సన్త్యేషామితి
ఫణిభిః స్తనోత్తరీయతయా ఇత్యర్థః - ౧౯.

రాత్రావనావిష్కృతదీపభాసః కాన్తాముఖశ్రీ
వియుతా దివాపి । తిరస్క్రియన్తే క్రిమితన్తుజాలై ర్వి
చ్ఛిన్నధూమప్రసరా గవాక్షాః॥ ౨౦.

రాత్రావితి - రాత్రౌ అనావిష్కృత దీపభాసః. దీపప్రభా శూన్యా ఇత్యర్థః - దివాపి దివసేఽపి - కాన్తాముఖానాం శ్రియా కాన్త్యా వియుతా రహితాః - విచ్ఛిన్నః నష్టః ధూమప్రసరః యేషాం తే గవాక్షాః క్రిమితన్తుజాలైః లూతాతన్తువితానైస్తిరస్క్రియన్తే ఛాద్యన్తే - ౨౦.

బలిక్రియావర్జితసైకతాని స్నానీయసంసర్గ
మనాప్నువన్తి । ఉపాన్తవానీరగృహాణి దృష్ట్వా
శూన్యాని దూయే సరయూజలాని॥ ౨౧.

బలిక్రియేతి - బలిః పూజోపహారః ఇత్యమరః - బలిక్రియావర్జితాని సైకతాని యేషాం తాని - స్నానీయాని స్నానసాధనభూతాని - కృత్యల్యుటో బహులమితి కరణే ల్యుట్ ప్రత్యయః - స్నానీయసంసర్గమనాప్నువన్తి - సరయూజలాని - శూన్యాని రిక్తాని - ఉపాన్తేషు వానీరగృహాణి చ - దృష్ట్వా దూయే పరితప్యే - ౨౧.

తదర్హసీమాం వసతిం విసృజ్య మామభ్యుపేతుం
కులరాజధానీమ్ । హిత్వా తనుం కారణమానుషీం
తాం యథా గురుస్తే పరమాత్మమూర్తిమ్॥ ౨౨.

తదితి - తత్తస్మాత్ ఇమాం వసతిం విసృజ్య కులరాజధానీం మా మభ్యుపేతుం - అభ్యాగన్తుం అర్హసి - తే గురుః పితా దశరథః - తాం ప్రసిద్ధాం - కారణవశాన్మానుషీం తనుం హిత్వా - పరమాత్మమూర్తిం యథా విష్ణుమూర్తిమివ

తథేతి తస్యాః ప్రణయం ప్రతీతః ప్రత్యగ్రహీ
త్ప్రాగ్రహరో రఘూణామ్ । పూరప్యభివ్యక్తముఖ

ప్రసాదా శరీరబన్ధేన తిరోబభూవ ॥ ౨౩.

తథేతి - రఘూణాం ప్రాగ్రహరః శ్రేష్ఠః కుశః - తస్యాః పురః ప్రణయం యాచ్ఞాం - తథేతి ప్రతీతః ప్రహృష్టస్సన్ - ప్రత్యగ్రహీత్ - స్వీకృతవాన్ - పూః పురాధిదేవతాపి - అభివ్యక్తముఖప్రసాదా ఇష్టలాభాదితి భావః - శరీరబన్ధేన శరీరయోగేన తిరోబభూవ - అన్తర్దధ ఇత్యర్థః - ౨౩.

తదద్భుతం సంసది రాత్రివృత్తం ప్రాతర్ద్విజేభ్యో
నృపతిశ్శశంస। శ్రుత్వా త ఏనం కులరాజధా
న్యా సాక్షాత్పతిత్వే వృతమభ్యనన్దన్ ॥ ౨౪.

తదితి - నృపతిః కుశః - తదద్భుతం రాత్రివృత్తం వృత్తాన్తం ప్రాతః ప్రాతఃకాలే సంసది సభాయాం ద్విజేభ్యశ్శశంస - అకథయత్ - తే ద్విజాః శ్రుత్వా ఏనం కుశం కులరాజధాన్యా సాక్షాత్స్వయమేవ పతిత్వే విషయే వృతం అభ్యనన్దన్ - పతిత్వే నవృతోఽసీతి అభ్యనన్దయన్ - అభినన్దితవన్తః - అత్ర గార్గ్యః - వృష్ట్వా స్వప్నం శోభనం నైవ సుప్యాత్ పశ్చాద్దృష్టో యస్య పాకం బధ్నీతే - శంసేదిష్టం తత్ర సాధుద్విజేభ్యస్తేచాశిషః ప్రీతయే మనసా కర్తవ్యా - ఇదమపి స్వప్నతుల్యమితి భావః ॥ ౨౪.

కుశావతీం శ్రోత్రియసాత్స కృత్వా యాత్రాను
కూలేఽహని సావరోధః। అనుద్రుతో వాయురివాభ్ర
బృన్దైస్సైన్యైరయోధ్యాభిముఖః ప్రతస్థే ॥ ౨౫.

కుశావతీమితి - స కుశః. కుశావతీం శ్రోత్రియేభ్యశ్ఛాన్దసేభ్యోఽధీనాం శ్రోత్రియసాత్ - తదధీనమితి సాతి ప్రత్యయః - శ్రోత్రియంశ్ఛన్దోఽధీత ఇతి నిపాతః - శ్రోత్రియచ్ఛన్దసౌ సమానార్థావితి ॥ కృత్వా యాత్రానుకూలే అహని సావరోధః సాన్తఃపురస్సన్ వాయుః అభ్రబృన్దైరివ సైన్యైస్సేనాభిః అనుద్రుతస్సన్ అయోధ్యాభిముఖస్సన్ ప్రతస్థే - ప్రస్థితః - ౨౫.

సా కేతుమాలోపవనా బృహద్భిర్విహారశైలా
నుగతేవ నాగైః। సేనా రథోదారగృహా ప్రయాణే
తస్యాభవజ్జఙ్గమరాజధానీ ॥ ౨౬.

నేతి- తేషాం వాజినాం ప్రతిపదనిపాతనియస్యాస్సా బృహద్భిర్
మద్భిర్మార్గైర్గతైః శతవిహారవత్తైః క్రీడాపర్వతైరప్యగతేవస్థితా
రథావితదుద్ఘాటితావనీయస్యాస్సా సేనావనత్పకుశస్యప్రయాణ
యాత్రాయాం దక్షిణరాజధానీసంచారనగరీ అయోధ్యా- ౨౬-

తేనాతపత్రామలమండలేన ప్రస్థాపితః పూర్వని
వాసభూమిం- బభౌ బలౌఘశ్శశినోదితేన వేలాము
దన్వానివనీయమానః॥ ౨౭-

తేనేతి- ఆతపత్రమేవ అమలంమండలం యస్యతేన- తేనరఘుణే
న- పూర్వనివాసభూమిం అగ్రనివాసభూమిం ప్రతిప్రస్థాపితః
బలౌఘస్సేనాసమూహః ఆతపత్రవదమల మండలేన- ఉదితే
న ఉదయంగతేన శశినా చన్ద్రేణ వేలాం నీయమానః ప్రాప్య
మాణః- ఉదకమస్మిన్నస్తీత్యుదన్వాన్ - ఉదన్వానుదధౌ చేతినిపా
తనాత్సాధుః- స ఇవబభౌ ప్రకాశయామాస॥ ౨౭

తస్యప్రయాతస్యవరూథినీనాం పీడామపర్యా
ప్తవతీవ సోఢుమ్। వసుంధరావిష్ణుపదం ద్వితీయమ
ధ్యారురోహేవరజశ్ఛలేన॥ ౨౮.

తస్యేతి- ప్రయాతస్యప్రస్థితస్యతస్యరఘోస్సంబంధినీనాం- వరూథినీనాం సే
నానాం- కర్తృణాం- కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణిషష్ఠీ- పీడాం
దుఃఖంసోఢు మపర్యాప్తవతీవ అశక్తేవ- వసుంధరా రజశ్ఛలేన
ద్వితీయం విష్ణుపదమాకాశం అధ్యారురోహేవేత్యుత్ప్రేక్షా।

ఉద్యచ్ఛమానా గమనాయ పశ్చాత్పురో నివేశే
పథి చ వ్రజన్తీ। సా యత్ర సేనా దదృశే నృపస్య తత్రై
వ సామగ్ర్యమతిం చకార॥ ౨౯.

ఉదితి- పశ్చాత్పూర్వస్యాం- గమనాయ ప్రయాణాయ- పు
రో నివేశే అగ్రిమనివేశే నివేష్టుమిత్యర్థః- ఉద్యచ్ఛమానా- ఉద్య
మ ఉద్యమ ఇత్యకర్మకాదాత్మనేపదం విధీయతే-
పథి చ వ్రజన్తీ సా సేనా యత్ర యస్మిన్ పురః పశ్చాద్వా పథి దదృ
శే తత్రైవ సామగ్ర్యమతిం కృత్స్నతాబుద్ధిం చకార- అ
పరిమితత్వాత్సేనాయాఇతిభావః- ౨౯.

మత్తద్విపానాం మదవారి సేకైః ఖురాహతా

ద్రుమరత్నమాలా౦ రేణుః పుష్ప [illegible]
[illegible] రేణుర్వ్యయ [illegible] నేమ॥ ౩౦.

[illegible] [illegible] నేమః- [illegible]
[illegible] మరత్నమాలా౦ [illegible]
[illegible] రేణుః [illegible]
రేణుర్వమ్ [illegible] । [illegible]
[illegible]॥ ౩౦.

[illegible] నేమ [illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౩౧

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౩౧.

[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౩౨.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౩౩.

[illegible]
[illegible]
[illegible]

ఘనకా సాగరాణామ[illegible]శః॥ అథాతత్ర్యావేద్యః॥ ౩౩.

సపూర్వజానాంకపిలేనరోషాద్భస్మావశేషీకృత
విగ్రహాణామ్। సురాలయప్రాప్తినిమిత్తమమ్భ
స్త్రైస్రోతసంనౌలులితంవవన్దే॥ ౩౪.

స ఇతి - సః కుశః కపిలేన మునినా రోషాత్ కోపాత్ - భస్మావశేషీకృతా విగ్రహా యేషాం తేషాం పూర్వజానాం వృద్ధానాం సాగరాణాం సురాలయస్య స్వర్గస్య ప్రాప్తినిమిత్తం నాభిః లులితం క్షుభితం - త్రిస్రోతస ఇదం త్రైస్రోతసం గాఙ్గం అమ్భః జలం వవన్దే॥ ౩౪.

ఇత్యధ్వనః కైశ్చిదహోభిరన్తే కూలంసమాసాద్య
కుశస్సరయ్వాః। వేదిప్రతిష్ఠాన్వితతాధ్వరాణాం
యూపానపశ్యచ్ఛతశోరఘూణామ్॥ ౩౫.

ఇతీతి - ఇత్థం కైశ్చిత్ అహోభిః అధ్వనః మార్గస్య అన్తే అవసానే - కుశః సరయ్వాః నద్యాః - కూలం సమాసాద్య ప్రాప్య - వితతాధ్వరాణాం విస్తృతయజ్ఞానాం - రఘూణాం వేదిః॥ వేదిః పరిష్కృతా భూమిరిత్యమరః॥ ప్రతిష్ఠా ఆస్పదం యేషాం తాన్ యూపాన్ - శతశః అపశ్యత్। ౩౫.

ఆధూయశాఖాః కుసుమద్రుమాణాం స్పృష్ట్వా
చ శీతాన్సరయూతరఙ్గాన్। తంక్లాన్తసైన్యం
కులరాజధాన్యాం ప్రత్యుజ్జగామోపవనాన్త వా
యుః॥ ౩౬.

ఆధూయేతి - కులరాజధాన్యాః అయోధ్యాయాః - ఉపవనాన్తవాయుః - కుసుమద్రుమాణాం శాఖాః ఆధూయ కమ్పయిత్వా - సౌరభగ్రహణార్థమిత్యర్థః - శీతాన్ సరయూతరఙ్గాంశ్చ స్పృష్ట్వా క్లాన్తసైన్యం తం కుశం ప్రత్యుజ్జగామ॥ ౩౬

అథోపశల్యేరిపుమగ్నశల్యస్తస్యాః పురఃపౌరసఖ
స్స రాజా। కులధ్వజస్తానిచలధ్వజానినివేశయా
మాసబలీబలాని॥ ౩౭.

అథేతి - అథానన్తరం రిపుషు మగ్నం శల్యం శల్యం
శల్యం [illegible] - శల్యంశల్యం [illegible]

ఇత్యమరః॥ తారాణాం స్ఫురజ్జనానాం ... తారతమ్యం. కలశ
స్యజః బహిర్భూతః - బలి బలవాన్ ఫలాజా - కలాశ్వలస్తు:
స్యగాయమానాని కలశ్యతాని తాని బలాని సైన్యాని తస్యాః
పురః పుర్యా ఉపశల్యే గ్రామాన్తే - గ్రామాన్త ఉపశల్యం
స్యాదిత్యమరః॥ నివేశయామాస స్థాపయామాస॥ ౩౭.

తాం శిల్పిసంఘాః ప్రభుణా నియుక్తాస్తథాగతాం
సంభృతసాధనత్వాత్। పురం నవీచక్రురపాం విసర్గా
న్మేఘా నిదాఘగ్లపితామివోర్వీమ్॥ ౩౮.

తామితి। ప్రభుణా కుశేన నియుక్తాః శిల్పినాం తక్షాదీనాం సం
ఘాః సంభృతసాధనత్వాత్ మిలితోపకరణత్వాత్। తాం త
థాభూతాం పూర్వోక్తావస్థాం పురమ్ అపాం విసర్గాత్ వృష్టేః
నిదాఘగ్లపితాం గ్రీష్మతప్తామ్ ఉర్వీ
మివ మేఘాః నవీచక్రుః నూతనాం చక్రురిత్యర్థః॥ ౩౮.

తతః సపర్యాం సపశూపహారాం పురః పరార్ధ్య
ప్రతిమాగృహాయాః। ఉపోషితైర్వాస్తువిధానవిద్భి
ర్నిర్వర్తయామాస రఘుప్రవీరః॥ ౩౯.

తత ఇతి। తతః రఘుప్రవీరః కుశః। ప్రతిమా దేవతాప్రతికృత
యః। పరార్ధ్యప్రతిమాగృహాయాః శ్రేష్ఠదేవతాగారా
యాః పురః అయోధ్యాయాః ఉపోషితైః ఉపవాసవద్భిః వాస్తు
విధానవద్భిః వాస్తు గృహనిర్మాణవిధానజ్ఞైః ప్రయోక్తృభిః సపశూ
పహారాం పశూపహారసహితాం సపర్యాం పూజాం - నిర్వర్త
యామాస కారయామాస। అత్ర ... అన్యత్రా
నిర్వర్తయామాస ... ప్రతిష్ఠాపయేత్
పశ్చాత్ - ... దేవగృహే ... పూజయేదిత్యర్థః -
... ॥ ౩౯.

తస్యాస్స రాజోపపదం నిశాన్తం కామీవ కాన్తా
హృదయం ప్రవిశ్య। యథార్హమన్యైరనుజీవిలో
కం సంభావయామాస యథాప్రధానమ్॥ ౪౦.

తస్యా ఇతి। సః కుశః తస్యాః పుర్యాః సంబన్ధి రాజోపపదం

శబ్దపూర్వం విన్యస్తం రాజభవనం - విన్యస్తం ఛద్మ మాయాసార తివిశ్వః॥ శామి శోమిమాః కాన్తాశ్చాదయమివ ప్రవిశ్య జనైస్సృ శిల్పిభిర్విధ్విశ్వైశ్చారమణీయమరణోత్కంఠయాకాన్త్యదిశంయథార్హం యథ కోచితం తత్ప్రశ్నవిశిల్పిశ్శార్త్యర్థః - సంధానయానాయా బ హుమాత్పరిశారా - కామాదరత్వాదరాన్సర్వ్యం సంధానయతి ఆ ధ్వనిరేతం.

సా మన్దురా సంశ్రయిభి స్తురఙ్గైశ్శాలావిధిస్తమ్భ
గతైశ్చ నాగైః । పూర్బభాసే విపణిస్థపణ్యా సర్వా
ఙ్గనద్ధాభరణేవ నారీ॥ ౪౧.

సా పూః - విపణిస్థాని పణ్యాని క్రయవిక్రయార్హాణి వస్తూని యస్యాస్సా పణ్యా - పూర్గతాన్యా - మన్దురాశ్రయిభిః అశ్వశాలాసంశ్రయిభిః తురఙ్గైః తురఙ్గైరశ్వైః శాలావిధిస్తమ్భగతైః గజబన్ధస్తమ్భ గతా ఇతి యావత్॥ శాలావిధౌ వాస్తుపికాః స్తమ్భా విధిస్తమ్భాః తాః గతైః నాగైః గజైశ్చ - సర్వా ఙ్గేషు నద్ధాని బద్ధాని ఆభరణాని యస్యాస్సా - నారీవ బభాసే శోభతే స్మ॥ ౪౧.

వసన్ స తస్యాం వసతౌ రఘూణాం పురాణశో
భామధిరోపితాయాం । న మైథిలేయః స్పృహయాం
బభూవ భర్త్రే దివో నాప్యలకేశ్వరాయ॥ ౪౨.

వసన్నితి - మైథిలేయః కుశః - పురాణశోభాం పూర్వశో భామధిరోపితాయాం ప్రాపితాయాం - తస్యాం రఘూణాం వసతౌ నగర్యాం వసన్ దివః భర్త్రే దేవేన్ద్రాయ స్పృ హయాం బభూవ స్వర్గస్పృహాం నచక్రే తథా అలకేశ్వరాయ కుబేరాయ నస్పృహయాంబభూవ - తామపి నగరీం నాసే వ్యతేత్యర్థః - స్పృహేరీప్సిత ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ - ఏతేనా యోధ్యాయా అలకాతోఽపి ఉత్కర్షో గమ్యతే॥ ౪౨.

అథాస్య రత్నగ్రథితోత్తరీయ మేకాన్తపాణ్డుస్త
నలమ్బిహారమ్। నిశ్శ్వాసహార్యాంశుకమాజగామ ఘ
ర్మః ప్రియావేషమివోపదేష్టుమ్॥ ౪౩.

[illegible] ॥ అథేతి· అథానన్తరం [illegible] ॥ ౪౩.

అగస్త్య [illegible]

[illegible] ॥ ౪౪.

అగస్త్యేతి· [illegible]

[illegible] ॥ ౪౪.

[illegible]

[illegible] ॥ ౪౫.

[illegible] ॥ ౪౫.

[illegible]

[illegible] ॥ ౪౬.

[illegible]

వ ఉద్దణ్డకర్మమ ఉద్దణ్డాని ఉద్ధతాని తాని వస్త్రాణి యస్మిన్ కర్మ- కృతాదిష్టి తాసాం మధ్ధరతాం సాను- అత్ర ప్రశాంత సంతత్యా [illegible] క్షమతేశేః క్రమాగతముగ్ధతాని రతం ప్రధ్య యస్యం బభూవ [illegible] తయోగ్యముపాదత్వకాః- ప్రమాణాద్వయం సజాత్యతాద్వయం సర్వార్థ్యం॥ ౪౬.

నవేషు పాంథస్త్రీనమల్లికానాం విజృంభమాణోద్గతి
మకుట్మలేషు। ప్రత్యేకనిక్షిప్తపదశ్చకర్ణం సంక్రాంతిమ
త్తై పుంక్త్రమరశ్చకార॥ ౪౭.

నవేష్వితి - నవేషు నూతనేషు - విజృంభమాణేన వికాసేన - ఉద్గతి మతిశ్రేష్ఠపాదకేషు - కర్మస్యేత్యాదినా సమాసాన్త ఇకారాన్తః॥ పాంథస్త్రీనమల్లికానాం కుట్మలేషు ముకులేషు॥ కుట్మలో ముకులోऽస్త్రీ త్యమరః॥ సశబ్దం ప్రత్యేకమేకస్మిన్నిక్షిప్తపదః మకరన్దాదిర్వకాః- భ్రమరః షట్పదః- షట్పదభ్రమరాళయః ఇత్యమరః॥ ఏషాం కుట్మలానాం సంక్రాంతిమతః [illegible] సాతిశ- కృతవానిత్యర్థః॥ ౪౭.

స్వేదానువిద్ధార్ద్రనఖక్షతాఙ్కే భూయిష్ఠసందష్టశిఖండపోతే। మ్యక్తం నకర్దాదవిలాసినీనాం కిరీ టమప్యుంగహనాకవాత॥ ౪౮.

స్వేదేతి - స్వేదానువిద్ధమ్ ఆర్ద్రం నూతనం నఖక్షతమ్ అఙ్కో యస్మిన్ - కామినీనాం విలాసినీనాం కపోలే గణ్డే - భూయిష్ఠం బహులం సందష్టశిఖండం సంక్లిష్టకేశరమ్- అతఏవ వ్యక్తమపి క్రమప్రవృత్తమపి కిరీటమప్యుంగహనాకవాతం న [illegible] సతాపాన॥ ౪౮.

యత్రప్రియాహైమ్యకశిరైః పరీతాః కనేకధా కాంతమయోద్యుతశ్చ। కాలశేషు వదికయ్య విన్య స్తారాగ్యాహేమవ్యక్తియత్రః॥ ౪౯.

యత్రేతి - యత్రయత్ర ధనికాః- ధారాగృహేషు యత్రభా రా తాం గృహేషు- శిరైః త్రిభిః (ప్రియాహైః యత్రమాగ త్వాతపరిభ్రాన్తా- వరితాన్ వ్యక్తాః- మయోద్యుతి త్యక్తకన్య- కనేక ఉదకేన- ధారాః ప్రాణితాః- శీలా

విశేషాః కుసుమాదయస్తేషాం - అధికరణస్య తేషు శయనస్య - అతః తం కర్తృభూతాశ్చ - సన్ధ్యాః అతిపాతాయాతాశ్చ ॥ ౪౯.

స్నానార్ద్రముక్తేష్వనుధూపవాసం విన్యస్తసాయన్తనమల్లికేషు । కామో వసన్తాత్యయమన్దవీర్యః కేశేషు లేభే బలమఙ్గనానామ్ ॥ ౫౦.

స్నానార్ద్రేతి - వసన్తాత్యయమన్దవీర్యః వసన్తస్య అత్యయేన కారణభూతేన కర్తృరూపేణ అతిక్రమణేన మన్దవీర్యః దుర్బలః - కామః మన్మథః - స్నానార్ద్రాశ్చ తే ముక్తాశ్చ ధూమపాశ్చ్యారకాః - తేష్వనుధూపవాసం ధూపవాసానన్తరం విన్యస్తాః సాయన్తనమల్లికా యేషు తేషు - అఙ్గనానాం కామినీనాం కేశేషు కరోమహేతుషు - బలం సామర్థ్యం - లేభే ప్రాప - దైవస్థితః ॥ ౫౦.

ఆపిఞ్జరా బద్ధరజఃకణత్వాన్మఞ్జర్యుదారా శుశుభేఽర్జునస్య । దగ్ధ్వాపి దేహం గిరిశేన రోషాత్ఖణ్డీకృతా జ్యేవ మనోభవస్య ॥ ౫౧

ఆపిఞ్జరేతి - బద్ధరజఃకణత్వాత్ ఆపిఞ్జరా ఈషత్పిఞ్జరా - ఉదారా మహతీ - అర్జునస్య కకుభస్య మఞ్జరీ - గిరిశేన రోషాత్ దేహం దగ్ధ్వాపి ఖణ్డీకృతా మనోభవస్య జ్యా మౌర్వీవ శుశుభే ॥ ౫౧

మనోజ్ఞగన్ధం సహకారభఙ్గం పురాణశీధుం నవపాటలం చ । సమ్బధ్నతా కామిజనేషు దోషాః సర్వే నిదాఘావధినా ప్రమృష్టాః ॥ ౫౨.

మనోజ్ఞేతి - మనోజ్ఞగన్ధమితి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే - సహకారభఙ్గం చూతపల్లవం - పురాణం చిరన్తనం శీధుం మద్యం నవపాటలం చ - సమ్బధ్నతా సమ్పాదయతా - నిదాఘావధినా గ్రీష్మకాలేన - కామిజనేషు సర్వే దోషాః - ప్రమృష్టాః

నే విచరామి సర్వత్ర సోమః సాధారణాః ప్రసృష్టాః పవిత్రా
తాః. ౫౨.

అథోర్మిలోలోన్మదరాజహంసే రోధోలతాపుష్ప
వహే సరయ్వాః । విహర్తుమిచ్ఛా వనితాసఖస్య
తస్యాంభసి గ్రీష్మసుఖే బభూవ॥ ౫౩.

అథేతి. అథ అనన్తరం ఊర్మిభిర్లోలాః - సర్వత్ర ఉన్మదా రాజహంసా యస్మిన్ తస్మిన్ ఊర్మిలోలత్వాదవతరణోపకారి తస్య మదః - దర్పస్త్రాతస్య - రోధోలతానాం పుష్పాణి వహతీతి పుష్పవహః పచాద్యచ్ - గ్రీష్మే సుఖకరే సరయ్వాః - అంభసి వనితాసఖస్య - వనితాభిస్సహితస్య - విహర్తుం క్రీడితుం ఇచ్ఛా బభూవ. ౫౩.

స తీరభూమౌ విహితోపకార్యా మానాయిభిస్తా
మపకృష్టనక్రామ్ విగాహితుం శ్రీమహిమానురూ
పం ప్రచక్రమే చక్రధరప్రభావః॥ ౫౪.

స ఇతి. చక్రధరప్రభావః విష్ణుతుల్యపరాక్రమః - సకుశః - తీరభూమౌ విహితోపకార్యాం విహితాః స్థాపితాః ఉపకార్యాః పటకుట్యః యస్యాం తాం - ఆనాయః - జాలమేషామస్తీత్యానాయినః ధీవరాః - జాలమానాయ ఇత్యమరః - ఆనాయిభిః అపకృష్టాః నక్రాః యస్యాః - తే అపకృష్టనక్రామ్ - అపకృష్టగ్రాహాం - తాం సరయూం. శ్రీమహిమానురూపం సంపదైశ్వర్యయోః అనురూపం యథా తథా విగాహితుం ప్రవేష్టుం ప్రచక్రమే ఉపక్రాన్తవాన్ - అత్రానుప్రాసః - పరిఖాః సు [illegible] పటకుటీ [illegible] సుఖాప్త్యా [illegible]. ౫౪.

సా తీరసోపానపథావతారా దన్యోన్యకేయూ
రవిఘట్టినీభిః - సనూపురక్షోభ పదాభిరాసీదుద్వి
గ్నహంసా సరిదఙ్గనాభిః॥

సేతి. సా సరయూః - తీరసోపానపథేన అవతారాత్ అవతరణాత్ - అన్యోన్యకేయూరవిఘట్టినీభిః సనూపురక్షోభా ణి సనూపుర క్షోభాని పదాని యాసాం తాభిః అఙ్గనాభిః - ఉద్విగ్న

[illegible] ౫౫.

[illegible]
[illegible]
[illegible] ౫౬-

[illegible] ౫౬-

[illegible]
[illegible]
[illegible] ౫౭-

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ౫౮-

[illegible] ౫౮.

[illegible]
[illegible]
[illegible] ౫౯

[illegible]

వ్రగహః సుముఖ్రీ దేవరమధరత్వాత్ అత్యాసంతరేరః. తన్య
ధుంతతత్య్వత్య్యః. ఏతానాలావలాః. కనాగృద్రాంగత్యంగ్రద్య
నానాంకః. స్త్రీత్రరం మఖర్యాయం. యథాతథా అన్యథా
నతాత్. ప్రాసదశేశనారతత్వాత్ స్తుతిస్త్రీరదవ్య. ౫౯.

ఆమోదితప్రథితబాణసంబాః ప్రఫుల్లనాగా
దివసాంతలీనాః ప్రసిద్ధనార్యాతిసి నిమ్నగాయా
స్తీరా లలాటా జనయన్తి మారా॥ ౬౦.

ఆమోదితేతి. సారిదంతలీనాం అసంతనిపానాం ప్రస్ఫురిత
సః ప్రఫుల్లిస్తాః. నిమ్నగాయాస్త్రీరసి. సారిస్థలాః తత్ర
లాః. తత్రాలం తరత్యంతైవ సారిస్థ తథిస్థితే ఇత్యర్థః. అ
మోదితప్రథితాదిత అతసంతాః కలాధూపతాని. తైసాలతా
లాః తైసాలప్రియాః. ఇతి లీనతైసాలపత్యర్థః. మా
రాః అత్యర్థన్. జనయన్తి ప్రాదుర్భావయన్తి. తైసాలప్ర
యత్వాద్గ్రీష్మే తైసాలప్రసూన్. ప్రాదుర్భావనీత్యర్థః.

ఆసాం జలాన్యాలస తిర్యగాలోకయత్తాధరస్య
ధీరామత్త తేమా కసూరధరోర్వ్యధి తత్రయోగః
సంలక్ష్యతే నద్యతరోసిపారః॥ ౬౧.

ఆసామితి. జలస్య అన్యాలసే తద్యానాం అన్యత్రాసాన్ అ
సాంస్త్రీనాం. ముక్తాఫలస్రుతిరము మూత్రికవిరాతిలక్షణ త
మోధరేమ. స్తనేము. తత్యతరస్తి యథేమ తికారణ. తత్రయో
గః కలా. సారః ధవళోతిత్వయం ధిస్యాతి. సంలక్ష్యతే.
దితతిరచ్చిరితరత్వాత్యయః. తిరసంసాగాన్యస్య ఇతిన
స్త్రాయత ఇత్యర్థః. ౬౧.

ఆవర్తశోభానతనాభికాస్తే తర్గోర్మిపాంత్య
ద్వయత ంగ్గనాసామ్ప్రజాతా రూపాదయః సీతా
మానాన్వయారతః శైలసిదిలానిని సా॥ ౬౨.

ఆవర్తేతి. విలాసినీనాం విలాసశీలానాం. కాంతపుస్తకాం
నానిస్త్రీత్యయః. రూపాదయ నానాస్త్వ్యంత్యవరాః తత్ర
తాః ఉపమానమితి. తత్ప్రత్యక్ష్యత్యతే. ౬౨.

తిరత్తారి పోరాధిమధ్యాంబూరై ప్రత్యగ్రరాగైరతి

సర్వభూతమ్, లోకేషు సంయూథేఽతి రక్తరూపాం
శ్రీనను గంధాని వ్యదగ్ధవాక్యమ్॥ ౬౩.

టీక॥ పుష్పలాస్త్రైః పుష్పైరివ పుష్పైః ప్రవిష్టగ్రాః మధురాః
శాగాయమానాస్త్రైః టీకస్థలిషు బహుభిః మయూరైః అభినవ్య
మానంద కర్ణం వ్రజ్యా గీతానుగా గీతా మనాః శ్రీవాణ్యా
వ్యాప్తి పాత్ర్య ప్రవద్ధః రసన్య వాద్యం ధ్వని వాణివ్యదగ్ధ వా
క్యం లోకేషు సమ్యాధే తిం వ్యాఖ్యాతం ౬౩.

సందర్భే స్వేచ్ఛలానితి ప్రవిష్టా ప్రకాశ్ర
తిలోదం భవ్యః అమితలాభారతి సూత్రరూపా
రూపం భజస్వే రకవాతలాభా॥ ౬౪.

సందర్భేతి సర్వత్ర స్వేచ్ఛయా బలాని శాస్త్రోక్తప్రకృష్టం
బలానాంనితి వ్యక్తిగణేషు ఇష్ట ప్రకాశేన లోక ధర్మ్యయా
అర్థితా వ్యావహారిక ఉపమాని చమత్కారాణి తత్పురుషాః మూర్త్యా
మయా ఇత్యర్థః అమితలాభారతి సూత్రధారాః నిశ్చలా
త్యర్థః రసా ఏకలాభాః సామాన్యలాభా భూమిగే బహూ
ఇత్యర్థః రూపం భజస్వే ప్రాప్నువన్ ౬౫.

పత్రాణి తోష్ప్రతిం వారిధారాం వర్ష ప్రత్యక్షకర్య
శేషు నిర్ఘ్రాః కృపం రాజ్ఞీ రక్తి ఫలం ప్రత్యక్షాన్
రుచిరాన్ వ్యాలతా వనమిత్ర ౬౬.

పత్రాణీతి ద్యావ్ని ఫలితం ప్రతిరాత్రైః పుష్పితాః వారిధారా
యారాధితాః పృథ్వ్యా మధుర సేవనం తత్త్రం తత్ర నిర్ఘ్రః
పత్రాన్తరమార్గః వతేరతాః లతాత్రిపుటః మార్గంః
మధుమాధవీః అవగాహ వాటిలతాసుమాః ప్రస్తాన్ పుష్పి
తమార్గి వృక్షాణామ్ వనముక్తః ౬౭.

పుష్పక్షేత్రే ప్రత్యక్ష పురో ఇతి పత్ర ముక్తాఫల
పుత్రదేశ్యః మనోజ్ఞ పద్ప్రభు దావా నాటు వ్యాపి
వాటాయితో వేష్య॥ ౬౮.

పుష్పక్షేత్రే పుష్పక్షా పుష్పప్రదేశ్ ఇష్టా కేశాయ సిద్ధి రాసః మ్యక తు
త్రిదశా భూతిక పత్రకదశః ఏకపత్ర వస్త్రాఃనిః ముక్తా
ఫలం పత్రదేశ్యః ముక్తాఫలతాటస్తా పః యక్షిగాసః అభ్యా

విహారేణ ఖల్వ్(?)క్రీడయా అభవిత్సః - [illegible] - ప్రేమభావాజనా
నాం వేషః నైపథ్యం- యన్నాజ్ఞ ఏవ అభీక్ - [illegible]
రవి ప్రియంకరాభిధి భావః- ౬౬-

సదా వియానా దశతిర్యగేమవిలోలహారస్ఫుటా
భరశ్చ్యు! కృష్ణాంబలగోవృద్ధ్యతత్త్రిభిః కరేణుభిర్య
స్య ఇవ వ్యాకేస్స్రి॥ ౬౭-

భ్రమితి- భ్రమణః నా: వియాన మితి విమాన మియ్యవమిత భ
యాభః తస్మాత్ - అవతిర్య- విలోలహారస్ఫుట - అస్ఫు- తాభ
స్ఫుటానభిధాభిస్నాకం- కరేణుభిః కరిణీభిస్ఫుటా కృష్ణాంబ
గ్నా ఉద్ధృతత్రిభిః ఉత్పాటితనళినీయుస్య తః తథోక్తైస్సా -
నదృవత్సతః ప్రత్యయః- వస్యైకనవభవః ద్విప్రేష్ఠ [illegible] రే
మహిళ- ౬౮-

[illegible] స్త్రీయవా ప్ర [illegible]
[illegible] ప్రతేయమున్మాన యవాభిరామః
[illegible] మతో స్మయా భమ॥ ౬౯-

[illegible] ప్రాణయా ప్ర [illegible]
[illegible] స్త్రీ యః- స్ఫ [illegible] - [illegible] స్త్రీయః
సార్థ్యః- సాతిశయం అతిశయ భహితం యథాభిధా- వరేణాః-
[illegible] - ప్రా [illegible] స్త్రీ [illegible] పూర్వ [illegible]
[illegible] - మున్నా మున్నానయః- నయనాభిరామాః - [illegible]
[illegible] - [illegible] - ప్రాప్య
[illegible] - అభిరామా [illegible] - ౬౯-

విలోలదక్షై రాజ్యన స్ఫటికసంస్థైస్తమాయకా
మ్యః భగయాదనిభ్య [illegible] । తథాకతస్నాతిరరాం
లభానేస్నభామనిషన్నస్తవిరామః॥ ౭౦-

విలోలితి- తంకుశం- అయతామ్యః భమనసేనాభిః - స్త్రీయః-
రాజ్యన స్ఫటికసంస్థైః- మున్నానిస్తైః విలోలదక్షైః [illegible]
[illegible] - [illegible] - స్నాతాః [illegible]
[illegible] - తథాకతః- [illegible] - [illegible]

[illegible]

తేనావరోధప్రమదాసఖేన విగాహమానేన సరిద్వరాం తామ్ । ఆకాశగఙ్గారతిరప్సరోభిర్వృతో మరుత్వాననుయాతలీలః ॥ ౭౦

తేనేతి ॥ అవరోధప్రమదాసఖేన అన్తఃపురస్త్రీసహచరేణ తాం సరిద్వరాం శ్రేష్ఠాం విగాహమానేన తేన కుశేన ఆకాశగఙ్గాయాం రతిః క్రీడా యస్య సః అప్సరోభిః వృతః మరుత్వాన్ ఇన్ద్రః అనుయాతలీలః అనుకృతశ్రీః అభూదితి శేషః । ఇన్ద్రసామ్యమభవదిత్యర్థః ॥ ౭౦

యత్కుమ్భయోనేరధిగమ్య రామః కుశాయ రాజ్యేన సమం దిదేశ । తదస్య జైత్రాభరణం విహర్తురజ్ఞాతపాతం సలిలే మమజ్జ ॥ ౭౧

యదితి ॥ యత్ అభరణం రామః కుమ్భయోనేః అగస్త్యాత్ అధిగమ్య ప్రాప్య కుశాయ రాజ్యేన సమం సహ దిదేశ దదౌ [illegible] ఇత్యర్థః । తదితి ॥ విహర్తుః క్రీడతః అస్య కుశస్య తత్ జైత్రం జయశీలమ్ అభరణం అజ్ఞాతపాతం మమజ్జ ॥ ౭౧

స్నాత్వా యథాకామమసౌ సదారస్తీరోపకార్యాం గతమాత్ర ఏవ । దివ్యేన శూన్యం వలయేన బాహుమపోఢనేపథ్యవిధిర్దదర్శ ॥ ౭౨

స్నాత్వేతి ॥ అసౌ కుశః సదారః యథాకామం యథేష్టం స్నాత్వా తీరోపకార్యాం తీరే [illegible] గతమాత్ర ఏవ అపోఢనేపథ్యవిధిః [illegible] దివ్యేన వలయేన శూన్యం బాహుం [illegible] దదర్శ ॥ ౭౨

జయశ్రియః సంవననం యతస్తదాముక్తపూర్వం గురుణా చ యస్మాత్ । సేహేఽస్య న భ్రంశమతో న లోభాత్స తుల్యపుష్పాభరణో హి ధీరః ॥ ౭౩

జయేతి ॥ యతః కారణాత్ తదాభరణం జయశ్రియః సంవననం [illegible]

[illegible] ॥ ౭౩

[illegible] ॥ ౭౪.

[illegible] ॥ ౭౫.

[illegible] ॥ ౭౬.

[illegible] ॥ ౭౭

[illegible]

స్యశాన్ధ ధూర్జగత్స్య ముఖం దశస్య నాళాయ నానాకింశత్సు గాయత్ర్య
ణం గయత్ర్యర్థవిశాకము అప్రాం నమాదపి జగ్రాహా॥ ౬౮.

తస్మిన్ క్షాత్రకస్య హితమాగ్రవిణ ఉద్గాత్య మా
తద్ధతతద్గహాన్: । తో శాంతశ్యాభిఘ్నస్న శహతమ
స్నాతకీడతస్యః తయమంతరాన్॥ ౬౬.

తస్మిన్నితి- తస్మిన్నన్యే సంహితమాత్రే సతేసః ఉద్గాత్రతో-
ధమావర్గాః స శాదిశాంతతగ్గావిశహాస్తాయస్యః! తో దాం
దిడిగాది - అభిఘ్న శ విదారయాశ - అసహాసముస్నః అవ
హాతె సజగ్రహాదిగ్రా ముస్నః- అతతి తత్రామాస్యర్థో గత్య
తి యాదవః॥ తస్యాఃతిద తమమంఘాదంయాగాతా- తదా
స దభ్యాస॥ ౬౭

తస్మాత్ముత్రాతితమధ్యమాణాంధస్యత్యస్త్రా
స్యహాగాస్యమధ్యేః ఉద్వైస్యసాగ్ధం సుగదాసన్యః
శవ్యాంగులిసౌత్య్రధూశగ్ర గాం ౬౮

తస్మాదితి మధ్యమాశాగ్ మధ్యాశాగ్ - సమాదాడిత ఉదస్య
త్యస్తాశాగ్ గుధిత్రాస్త్రాడ్ - గ్రాగ్ వాదాడ్ - అష్టే సాస్త్రం
సురదాజస్ధ్రేస్యః తః దాదిశాతంజ - శవ్యాంగం ధూతస్యా
స్యధూర్జ్గావః స్తుమాదః- ధూవా- దిస్యమద్ధ ఉద్గతాహాస॥

తథామధ్రస్యత్యశమాతమాస్త్ర మంతస్థం తిస్య
దిశాంతతిస్య సమ్ సాతస్థతస్త్రంగ్రతి తంజహత
త్రిసూత్రస్యదిస్య ధంద్వహితః॥ ౬౯.

తథామవేగిం తశాంతతిః మహమతిగా గశః- ద్యాతశాం శ్ర స్థ
ముహాజాశతస్యమి॥ తథామధ్రస్యమాతతి - తస్య గ్య మ
తితిందామధ్ర - త్రస్యతమాతాత్ర: తథస్యాతఃస్థితి- శ్రా
స్త్రంతిందమాతం తిస్య స్యస్త్ర శాఃస్థం సాయమ్యతిమ-స్త్రం
గ్రతివంతహాత ఉతధంత్యాతిహాశ - తతాహిం- తవః శస్య
మహిం- గ్రహ్యమ నతస్త్రమ- అనిత్యస్యమః అనిదంతతాహి:
భతస్త్రితమమ ౬౯.

త్రైలోక్యనాథగ్రమకదంగ్రహాదాత్య- తరద్వమా
మధ్యశమిత్రాతశ్యాద । మాహాన్యశేదాత్యంతి

తద్వక్త్రమూర్ధ్నా మూర్ధాభిషిక్తం కుముదో బభాషే॥ ౮౦.

త్రైలోక్యేతి- అస్త్రం విద్యా - అస్త్రవిద్యా - త్రైలోక్య నాథస్య త్రితీన్ధః ॥ ప్రకారాదిషు గమితా సర్వ్యతీ నామాభిన్యాస్య నాద్విత్యాయాం నామ్నః ॥ నాగకన్యా స్త్రీ కుమారాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః కుముదః ప్రణామాలోకాః త్రైలోక్యమ్- నాథస్యాన్యా త్యాన్యవేణాస్యత్ ప్రత్యయః ॥ తస్య నాథః రామః తస్మాత్ప్ర భవః జన్మయస్యతం- అతఏవ పూర్వాదాత్ ద్విషాం శత్రూణా మభ్యుత్థం మూర్ధాభిషిక్తం రాజానం కుశం మానసన్న తేనాపి మూర్ధ్నా అభితద్వృతత బభాషే బభాణ ॥ ౮౦

అవైమి కార్యాంతరమానుషస్య విష్ణోస్సుతా
ఖ్యామపరాంతనుం త్వామ్। సోహం కథం నామ తవాచ
రేయమారాధనీయస్య ధృతేర్విఘాతమ్॥ ౮౧.

అవైమీతి- త్వాం - కార్యాంతరమానుషస్య కార్యార్థ నిమిత్తమనుష్యమూర్తిధారిణః విష్ణోః రామస్య అపరాం సుతాఖ్యాం సుతాభిధ్యాం తనుం మూర్తిం అవైమి- అవైమి ఇత్యత్రాపి ప్రత్యయనామ్నాపి ప్రతిరిత్యర్థః- సోహం త్వాం జానన్ ఆరాధనీయస్య పూజ్యస్య తవ ధృతేః ధృతిః ప్రీతిరితి ధారాక్షిప్త్రియాం తిప్ప్రత్యేః విఘాతం విఘ్నం కథం నామ ఆచరేయం కుర్యాం అనుష్ఠానమి త్యర్థః॥ ౮౧

కరాభిఘాతోత్థితకందుకేయమాలోక్య బాలాతి
కుతూహలేన। జవాత్పతజ్జ్యోతిరివాంతరిక్షా దాద
త్త జైత్రాభరణం త్వదీయమ్॥ ౮౨.

కరేతి- కరాభిఘాతేన హస్తతాడనేన ఉత్థితః - ఊర్ధ్వంగతః- కందుకః యస్యాస్సా - కందుకార్థమూర్ధ్వం దృష్టిరిత్యర్థః- ఇయం బాలా- జవాత్ వేగాత్ - అంతరిక్షాత్ - పతత్ జ్యోతిః నక్షత్రమివ - జ్యోతిర్భద్యోతదృష్టిష్విత్యమరః ॥ పతత్ త్వదీయం జైత్రాభరణమ్ అతికుతూహలేన ఆలోక్య- ఆదత్త ఆగృహీత్- ౮౨-

తదేతదాజానువిలంబినా తే జ్యాఘాతరేఖాకిణలాం
ఛనేన। భుజేన రక్షాపరిఘేణ భూమేరుపైతు యోగం

గంభీరదంభ [illegible] ॥ ౨౩.

[illegible] - [illegible] - [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ౨౩.

ఇమాం [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౨౪.

ఇమామితి - [illegible]
[illegible] ॥ ౨౪.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౨౫.

ఇతి - [illegible]
[illegible] ॥ ౨౫.

తస్యాస్యస్త్రైర్ధనుర్వలితనా పాపాచర్యాయ
శాస్త్రమార్గేణ గన్తా వలయని పునః పావకస్యోగ్రవ
త్వ । దివ్యాస్త్రాభ్యర్థ్యనిరుదచరద్వ్యక్తస్థా నా మిండిగ
స్త్రాన్యస్థాద్రంతదనువవృషుః పుష్పవర్షైర్వ్య మె
ఘాః॥ ౮౬

తస్యేతి॥ ధనుర్వలితనా కరేణ - పాపాచర్యాయ సపాధర్మకర్మాత్రైయిత్యర్థః - మార్గేణయా మార్గేణ సాధనమయాత్ - ఉగ్రా మంత్రితోద్దిన్నాన్యదిత్యమరః॥ అత్ర లక్షణయా తన్నిమిత్తం సూత్రతయురస్తి - తయా వలయని వలయతి - తస్యాః క్షమ వ్యక్తాః శాస్త్రాణా - ఉగ్రాణితస్య ఉదర్చిషః పావకస్య - పురతో అగ్నేః ప్రత్యస్మిన్ గృహీతే తతి - సంగ్రామే దివ్యాస్త్రాణి వ్యక్తానాం తాస్యేత్యవర్ణ - దివ్యాస్త్రాభ్యర్థ్యనిః ఉదచరన్ తదను తస్యార్థే అమృతా మేఘాః గగనోదగన్ ఉత్కటమ్ - పుష్పంతత్ప్రాణి వాక్యోపదనమ్ - వవృషుః - అత్యర్థశబ్దస్య రాత్రింయా గమనాత్రయ దముద్ధార్యమరవచనాత్ పుంలిఙ్గత్వమ్॥ ౮౬

ఇత్థం నాగస్త్రిభువనగురోరాదరం ప్రైథితేయం
లబ్ధ్వా బద్ధ్వా సమయయతునః పశ్యతాం తస్య । ఏక
స్మిన్ కాలేద్గత్రపురబలజిహ్మవతయా వ్యాప్త
నాగస్తమనైవ పరః పారరాజ్యమ్భ్యత్వజాంపా॥ ౮౭

ఇత్థమితి॥ ఇత్థం నాదేనప్రకారేణ నాగః క్షమయః త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనం - తద్గుర్వాధ్యక్షావదానస్య మాః - తదన్యస్య గురుత్వేన పాత్రాదిత్యః ప్రతిష్ఠాపిత్త్వస్య ఇతి కేచిత్ప్రతిష్ఠితః - తస్య గురోరాదరం ప్రీతిపూర్వకనిర్వచనం ప్రీతిలాంఛనం బద్ధ్వా లబ్ధ్వా సమయేన తస్య పశ్యతాం ప్రత్యేకస్మిన్ కాలే సమయం బద్ధ్వాలబ్ధ్వా ఏకః తయా రసాతలః సమయః పత్యుర్ధన రిపోః వైరైన తేయాత్ గరుడాత్ - వైరస్యానుశేన నుతస్యాత్తథాత్మానాధిలోపాయాః నాగాః వ్యాపకత్వాత్ - అపరః సమః నాగానాం సమయాధ్వకాతపత్తియోగాన్ అవతం భూమిం అతఏవ పారరాజ్యం శారాగ్రాణీ ...

పాలయామాస ॥ ౮౮.

ఇతి శ్రీ రఘువంశే మహాకావ్యే కాళిదాసకృతౌ
కుముద్వతీపరిణయో నామ షోడశస్సర్గః ॥౧౬.

ఇతి శ్రీ మహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథసూరి విరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీ సమాఖ్యాయాం
షోడశస్సర్గః ॥

రఘువంశః.

సప్తదశస్సర్గః.

అతిథిం నామ కాకుత్స్థాత్పుత్రం ప్రాప కుముద్వతీ।
పశ్చిమాద్యామినీయామాత్ప్రసాదమివ చేతనా॥ ౧.

అతిథిమితి ॥ కుముద్వతీ . కాకుత్స్థాత్ కుశాత్ . అతిథిం నామ పుత్రం తనూజం . చేతనా బుద్ధిః . పశ్చిమాద్యామినీయామాత్ . యామః ప్రహరః . స్యాద్యామః ప్రహరో సమౌ ఇత్యమరః ॥ ప్రసాదం వైశద్యమివ . అవాప . ప్రాప్తవతీ . ప్రాతః సర్వేషాం బుద్ధివైశద్యం భవతీతి ప్రసిద్ధమేవ ॥ ౧.

స పితుః పితృమాన్వంశం మాతుశ్చానుపమద్యుతిః।
అపునాత్సవితేవోభౌ మార్గావుత్తరదక్షిణౌ॥ ౨.

స ఇతి . పితృమాన్ ప్రశంసాయాం మతుప్ ॥ అనుపమద్యుతిః నిరుపమకాన్తిః . సః అతిథిః . పితుః కుశస్య వంశం మాతుః కుముద్వత్యా వంశమితి శేషః . సవితా సూర్యః . ఉభౌ ఉత్తరదక్షిణౌ మార్గావివ . అపునాత్ పవిత్రీకృతవాన్ ॥ ౨.

తమాదౌ కులవిద్యానామర్థమర్థవిదాం వరః।
పశ్చాత్పార్థివకన్యానాం పాణిమగ్రాహయత్పితా॥ ౩.

తమితి - అర్థాన్ విదన్తీత్యర్థవిదః తేషామర్థవిదాం వరః పితా కుశః . తమతిథిం . ఆదౌ అగ్రే . కులవిద్యానాం కులాగతవిద్యానామ్ . అర్థమ్ అగ్రాహయత్ గ్రాహయామాస . పశ్చాత్ పార్థివకన్యానాం రాజపుత్రీణాం పాణిం అగ్రాహయత్ స్వీకారితవాన్ . ఉభయత్రాపి ణ్యన్తత్వాత్ గ్రహేః కర్తుః కర్మత్వం ॥ ౩.

జాత్యస్తేనాభిజాతేన శూరశ్శౌర్యవతా కుశః।
అమన్యతైకమాత్మానమనేకం వశినా వశీ॥ ౪.

కార్త్స్న్యమితి - కార్త్స్న్యేన ప్రాదాత్ - తయోః పితృపితామహయోః గుణః
అతిథినా తేన కులీనేన - కార్త్స్న్యతః ప్రాపితా తేనాతిథినా కారణేన
ఏకమాత్మానం - ఏకేన ప్రతిపత్త్యా నకమ్ అనన్యత - శౌర్యగుణవా
న్ ౹ గ్రాహ్య కాశ్య ప్రయాత్మన ఏవ రూపాన్తరమయం స్థైర్యభాః ॥ ౪.

స కులోచితమిన్ద్రస్య సాహాయకముపేయివాన్ ।
జఘాన సమరే దైత్యం దుర్జయం తేన చావధి ॥ ౫.

స ఇతి - స కుశః - కులోచితం కులాగతమ్ - ఇన్ద్రస్య శచీపతేః -
సాహాయకం సహాయకార్యం - సాహాయ్యాదిత్యాదినాఞ్ ॥ ఉ
పేయివాన్ ప్రాప్తవాన్ - సమరే యుద్ధే - నామతః అర్థతశ్చ
దుర్జయం దుర్జయమితి కర్మ - దైత్యం రాక్షసం - జఘాన -
అవధీత్ - తేన దైత్యేన అవధి హతశ్చ - హనో వధ లుఙీతి హనో
వధాదేశః ॥ ౫.

తం స్వసా నాగరాజస్య కుముదస్య కుముద్వతీ ।
అన్వగాత్కుముదానన్దం శశాఙ్కమివ కౌముదీ ॥ ౬.

తమితి - కుముదస్య నాగరాజస్య స్వసా కుముద్వతీ కుశపత్నీ
కుముదానన్దం కైరవానన్దకరం - శశాఙ్కం చన్ద్రం కౌముదీ జ్యో
త్స్నేవ - తం కుశమ్ - అన్వగాత్ అనుమృత్యుగతా - కుశస్త్రై
వేః స్మృతిర్ అపాయమరణ - సైవానద్గామియస్తేతి కుముదానన్ద
శబ్దాన స్యాన్వయో మానస్తీత్యర్థః ॥ ౬.

తయోర్దివస్పతేరాసీదేకః సింహాసనార్ధభాక్ ।
ద్వితీయాపి సఖీ శచ్యాః పారిజాతాంశభాగినీ ॥ ౭.

తయోరితి - తయోః కుశకుముద్వత్యోర్మధ్యే ఏకః కుశః - దివస్ప
తేరిన్ద్రస్య సింహాసనస్య అర్ధమ్ ఏకదేశః తద్భాక్ అభూత్ -
తయోః ద్వితీయా కుముద్వతీ శచ్యాః ఇన్ద్రాణ్యాః - పారిజాతాం
శభాగినీ ప్రజాపతిః - సఖ్యా శచ్యాదినా సమానాప్రత్యయః ॥ ఆ
సీదిత్యత్ర సత్యా అసీత్యాద్విత్యప్యాహుః ॥ ౭ ।

తదాత్మసంభవం రాజ్యే మన్త్రివృద్ధాః సమాదధుః ।
స్మరన్తః పశ్చిమామాజ్ఞాం భర్తుః సంగ్రామయాయినః ॥

తదితి - సంగ్రామమ్ - అభ్యాగమం - సంగ్రామాభ్యాగమనాయా
త్యమనః ॥ యాయినః యాయినః - అపశ్చిమాజ్ఞాదిభిః - అపశ్చి

ర్వవిన్యస్తాభరణ్యస్యావాటరితిపుష్పనిషేధః॥ భర్తుః స్వామినః - కులస్య పశ్చిమాముపస్థాం విపర్యయే పుత్రోఽభిషేక్తవ్య ఇత్యేవం రూపామ్ ఆజ్ఞాం శాసనం- స్మరన్తః మన్త్రివృద్ధాః తదాత్మసమ్భవం తస్య కుశస్య- ఆత్మసంభవం పుత్రమ్ అతిథిం రాజ్యే సమాదధుః నిదధుః॥ ౮.

తే తస్య కల్పయామాసు రభిషేకాయ శిల్పిభిః।
విమానం నవముద్వేది చతుస్తమ్భప్రతిష్ఠితమ్॥ ౯.

తఇతి- తే మన్త్రివృద్ధాః- తస్య అతిథేః- అభిషేకాయ- ఉద్వేది ఉన్నతవేదికం- చతుస్తమ్భప్రతిష్ఠితం చతుర్షు స్తమ్భేషు ప్రతిష్ఠితం స్థితం నవం విమానం నవమన్దిరం శిల్పిభిః త్వష్టృభిః- కల్పయామాసుః నిర్మాపితవన్తః॥ ౯.

తత్రైనం హేమకుమ్భేషు సంభృతైస్తీర్థవారిభిః।
ఉపతస్థుః ప్రకృతయో భద్రపీఠోపవేశితమ్॥ ౧౦.

తత్రేతి- తత్ర విమానే భద్రపీఠే పీఠవిశేషే ఉపవేశితమ్ ఉపవిష్టమ్- ఏనమ్ అతిథిం- హేమకుమ్భేషు సువర్ణకలశేషు- సంభృతైః సంగృహీతైః తీర్థవారిభిః తీర్థజలైః- కరణైః ప్రకృతయః- మన్త్రిణః ఉపతస్థుః- అభిషేక్తుమితి శేషః॥ ౧౦.

నదద్భిస్స్నిగ్ధగమ్భీరం తూర్యైరాహతపుష్కరైః।
అన్వమీయత కల్యాణం తస్యావిచ్ఛిన్నసన్తతి॥

నదద్భిరితి- ఆహతం తాడితం పుష్కరం ముఖం యేషాం తైః- పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖే జలే వ్యోమ్ని ఖడ్గఫలే పద్మే తీర్థౌషధివిశేషయో రిత్యమరః- స్నిగ్ధం మధురం గమ్భీరం చ యథా తథా నదద్భిః- తూర్యైర్వాద్యైః తస్యాతిథేః- అవిచ్ఛిన్నసన్తతి అవిచ్ఛిన్నపారంపర్యం కల్యాణం- భావిశుభమ్ - అన్వమీయత అనుమితమ్. ౧౧-

దూర్వాయవాఙ్కురప్లక్షత్వగభిన్నపుటోత్తరాన్।
జ్ఞాతివృద్ధైః ప్రయుక్తాన్స భేజే నీరాజనావిధీన్॥ ౧౨

దూర్వేతి- సః అతిథిః- దూర్వాశ్చ యవాఙ్కురాశ్చ ప్లక్షత్వచశ్చ

స్య అభిషేక ఘటాః బాలపల్లవాశ్చ ఉత్తరాణి ప్రధానాని యేషు
తాని - అభిషేకఘటాని కుమారకృష్ణపుష్పైశిరీకరణ - కమలాని
అర్ఘ్యాని - జ్ఞాతిమయుర్యవ్యథాతైః ప్రయోక్తాన్ నిరాజనాదికర్
తు శేద్రాతా - ౧౨

పురోహితపురోగాస్తం జిష్ణుం జైత్రైరథర్వభిః।
ఉపచక్రమిరే పూర్వమభిషేక్తుం ద్విజాతయః॥ ౧౩

పురోహితేతి - పురోహిత పురోగాః పురోధః ప్రముఖాః - ద్విజాతయః - బ్రాహ్మణాః జిష్ణుం జయశీలం - అతిథిం జైత్రైః జయకారైః - అథర్వభిః - అథర్వణవేదోక్తైః మన్త్రైరితి శేషః కరణైః - పూర్వమభిషేక్తుమ్ ఉపచక్రమిరే ఉపచక్రాన్తాః -

తస్యౌఘమహతీ మూర్ధ్ని నిపతన్తీ వ్యరోచత। స
శబ్దమభిషేకశ్రీర్గఙ్గేవ త్రిపురద్విషః॥ ౧౪-

తస్యేతి - తస్య అతిథేః మూర్ధ్ని శిరసి సశబ్దం యథా తథా నిపతన్తీ - ఓఘమహతీ మహాప్రవాహా - అభిషేకస్య తేన నైర్మల్య శ్రీః - అభిషేకజలం తేన శ్రీః యద్వా తస్యాభిషేకస్య శ్రీః శోభా త్రిపురద్విషః శివస్య మూర్ధ్ని నిపతన్తీ గఙ్గేవ - వ్యరోచత వ్యరాజత త్రయాణాం పురాణాం సమాహారః త్రిపురం ౧౪-

స్తూయమానః క్షణే తస్మిన్నలక్ష్యత స బన్దిభిః।
ప్రవృద్ధ ఇవ పర్జన్యః సారఙ్గైరభినన్దితః॥ ౧౫-

స్తూయమాన ఇతి - తస్మిన్ క్షణే అభిషేకకాలే - బన్దిభిః స్తుతిపాఠకైః - స్తూయమానః - సః అతిథిః ప్రవృద్ధః - ప్రవృద్ధవాన్ - సారఙ్గైః చాతకైః అభినన్దితః పర్జన్యః - మేఘ ఇవ అలక్ష్యత దృష్టః॥ ౧౫-

తస్య సన్మన్త్రపూతాభిః స్నానమద్భిః ప్రతీచ్ఛతః।
వవృధే వైద్యుతస్యాగ్నేర్వృష్టిసేకాదివ ద్యుతిః॥ ౧౬-

తస్యేతి - సన్మన్త్రైః పూతాభిః - శుద్ధాభిః - అద్భిః స్నానం ప్రతీచ్ఛతః స్వీకుర్వతః - తస్య అతిథేః వృష్టిసేకాత్ విద్యుతో జాతం వైద్యుతం తస్య అగ్నేరివ ద్యుతిః - కాన్తిః - వవృధే వృద్ధిం గతా - ౧౬-

స తావదభిషేకాన్తే స్నాతకేభ్యో దదౌ వసు।

యావత్తేషాం సమాప్యేరన్ యజ్ఞాః పర్యాప్తద
క్షిణాః॥౧౮॥

యావదితి- సః అతిథిః - అధిపః రాజ్ఞః స్నాతకేభ్యః గురుదాసైకర్షః-
తావత్ తావత్పరిమాణం- వసుధనం- ఏదో దిల వాక - యావ
తా యావత్పరిమాణేన వసునా- ధనేన తేషాం స్నాతకానాం-
పర్యాప్తదక్షిణాః - యజ్ఞాః- అధ్వరాః - యజ్ఞస్సవోఽధ్వరో
యాగ ఇత్యమరః - సమాప్యేరన్ సమాప్తిం గచ్ఛేయుః తావ
దిహావిత్యన్వయః- ౧౮.

తే ప్రీతమనసస్తస్మై యామాశిషముదైరయన్
సా తస్య కర్మనివృత్తైర్దూరం పశ్చాత్కృతా
ఫలైః॥ ౧౯-

త ఇతి-ప్రీతమనసః-తుష్టమానసాః- తే స్నాతకాః తస్మై అతిథయే
యాం ఆశిషం ఆశీర్వాదం- ఉదైరయన్ అవోచన్- సా ఆశీః-త
స్య అతిథేః- పూర్వకర్మనివృత్తైః పూర్వపుణ్యనిష్పన్నైః- ఫ
లైః సామ్రాజ్యాదిభిః-దూరందూరతః-పశ్చాత్కృతా-ఫలదానస్య
నిదానీమవకాశః కాలాన్తరనిరీక్షణం నాస్తీత్యర్థః- ౧౯-

బన్ధచ్ఛేదం స బద్ధానాం వధార్హాణామవధ్యతామ్।
ధుర్యాణాం చ ధురో మోక్షమదోహం చాదిశద్గవామ్.
బన్ధేతి - సోఽతిథిః బద్ధానాం బన్ధచ్ఛేదం- వధార్హాణామ్ అవ
ధ్యతాం- ధురం వహన్తీతి ధుర్యాః బలీవర్దాదయః తేషాం ధురః
భారాత్ మోక్షం గవాం అదోహం వత్సానాం పానార్థం
దోహనివృత్తిం చాదిశత్ ఆదిదేశ॥౨౦.

క్రీడాపతత్రిణోఽప్యస్య పఞ్జరస్థాః శుకాదయః।
లబ్ధమోక్షాస్తదాదేశాద్యథేష్టగతయోఽభవన్॥ ౨౧.
క్రీడేతి - పఞ్జరస్థాః శుకాదయః అస్య అతిథేః - క్రీడాపతత్రి
ణోఽపి వినోదార్థపక్షిణోఽపి తదాదేశాత్ - తస్య అతి
థేః ఆజ్ఞాయాః- లబ్ధమోక్షాస్సన్తః యథేష్టగతయః- యథేష్ట
గతిగమనం యేషాం తే స్వేచ్ఛాగామినః- అభవన్॥౨౧.

తతః కక్ష్యాన్తరన్యస్తం గజదన్తాసనం శుచి। సో

త్తరచ్ఛదమధ్యాస్త నేపథ్యగ్రహణాయ సః॥ ౨౧.

తత ఇతి - తతః సః అతిథిః - నేపథ్యగ్రహణాయ ప్రసాధనస్వీకారాయ - కక్ష్యాన్తరం గత ఇతి శేషః - కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేరిత్యమరః॥ శుచి నిర్మలం - సోత్తరచ్ఛదమ్ ఆస్తరణసహితం - గజదన్తాసనం పీఠమ్ - అధ్యాస్త - తత్రోపవిష్ట ఇత్యర్థః॥ ౨౧॥

తం ధూపాశ్యానకేశాన్తం తోయనిర్ణిక్తపాణయః।
ఆకల్పసాధనైస్తైస్తైరుపసేదుః ప్రసాధకాః॥ ౨౨.

తమితి - తోయనిర్ణిక్తపాణయః క్షాళితహస్తాః - ప్రసాధకాః అలఙ్కర్తారః - ధూపేన గన్ధద్రవ్యేణ ఆశ్యానకేశాన్తం శోషితకేశాన్తం - తమ్ అతిథిం - తైస్తైః ఆకల్పస్య నేపథ్యస్య - సాధనైః గన్ధమాల్యాదిభిః ఉపసేదుః ఉపతస్థుః। ౨౨.

తేఽస్య ముక్తాగుణోన్నద్ధం మౌలిమన్తర్గతస్రజమ్।
ప్రత్యూపుః పద్మరాగేణ ప్రభామణ్డలశోభినా॥ ౨౩

తేఽస్యేతి - ముక్తాగుణేన మౌక్తికసరేణ - ఉన్నద్ధమ్ ఉద్బద్ధమ్ - అభ్యన్తరా అన్తర్గతా స్రగ్యస్య తం - తస్య అతిథేః - మౌలిం ధమ్మిల్లం - ప్రభామణ్డలశోభినా కాన్తిమణ్డలేన శోభమానేన - పద్మరాగేణ మాణిక్యేన - ప్రత్యూపుః ప్రత్యుప్తం చక్రుః॥ ౨౩.

చన్దనేనాఙ్గరాగం చ మృగనాభిసుగన్ధినా।
సమాపయ్య తతశ్చక్రుః పత్రం విన్యస్తరోచనమ్॥ ౨౪.

చన్దనేతి - మృగనాభ్యా కస్తూర్యా సుగన్ధినా సురభిణా - చన్దనేన గన్ధేన - అఙ్గరాగమ్ అఙ్గలేపనం - సమాపయ్య సమాప్య - విన్యస్తా స్థాపితా రోచనా యస్మింస్తత్ - పత్రం పత్రరచనాం - చక్రుః కృతవన్తః - ౨౪-

ఆముక్తాభరణః స్రగ్వీ హంసచిహ్నదుకూలవాన్।
ఆసీదతిశయప్రేక్ష్యః స రాజ్యశ్రీవధూవరః॥ ౨౫.

ఆముక్తేతి - ఆముక్తాభరణః ఆసఞ్జితభూషణః - ప్రశస్తా స్రగస్యాస్తీతి స్రగ్వీ। అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః - హంసా శ్చిహ్నాని యస్య తం - హంసచిహ్నం యద్దుకూలం తద్వాన్ - అత్యన్తం విశేషేణైవ అధికదర్శనీయః సర్వదర్శనీయోఽభి

వత్క్రధూర్ధారయాదపి మత్వర్థీయమిచ్ఛన్తి - ఏవమన్యత్రా
పి ద్రష్టవ్యం- రాజ్యశ్రీ రేవ వధూః నవోఢా - తస్యాః వరః వో
ఢా- వధూః స్నుషా నవోఢా స్త్రీ - వరో జామాతృషిద్గయోరితి
విశ్వః- సః అతిథిః అతిశయేన ప్రేక్ష్యః దర్శనీయః - అపి - వ
రాప్యకం విశేషణం- ౨౫-

నేపథ్యదర్శినశ్ఛాయా తస్యాదర్శే హిరణ్మయే।
విరరాజ నవే సూర్యే మేరౌ కల్పతరోరివ॥ ౨౬.

నేపథ్యేతి- హిరణ్మయే సౌవర్ణే ఆదర్శే దర్పణే - నేపథ్యద
ర్శినః వేషం దర్శనః తస్య అతిథేః ఛాయా ప్రతిబిమ్బం నవే సూర్యే
ఉదయే కల్పే మేరౌ యః కల్పతరుః తస్యచ్ఛాయేవ- విరరాజ-
అత్ర త్రిమార్గ్యసజ్ఞాస్త్రే దివ్యత్వాత్ సద్యోవాస్త్రైరాదిత్యుక్తమ్:

స రాజకకుదవ్యగ్రపాణిభిః పార్శ్వవర్తిభిః-య
యావుదీరితాలోకస్సుధర్మానవమాం సభామ్॥ ౨౭-

స ఇతి- సః అతిథిః రాజకకుదాని రాజచిహ్నాని - ఛత్రపీఠచా
మరాదీని ప్రాధాన్యే రాజలిఙ్గే వృషాఙ్గే కకుదోస్త్రియామిత్య
మరః తేషు వ్యగ్రాణ్యాసక్తాః పాణయో యేషాం తైః వ్యగ్రో వ్యా
సక్త ఆకుల ఇత్యమరః- పార్శ్వవర్తిభిః జనైః - ఉదీరితాలో
కః ఉచ్చారితాలోకశబ్దః సుధర్మాయా దేవసభాయాః అ
న్యూనాం అనవమాం - సభాం ఆస్థానం యయౌ- స్యాత్సుధర్మా
దేవసభేత్యమరః- ౨౭-

వితానసహితం తత్ర భేజే పైతృకమాసనమ్- చూ
డామణిభిరుద్ఘృష్టపాదపీఠం మహీక్షితామ్॥ ౨౮-

వితానేతి- తత్ర సభాయాం- వితానేన ఉల్లోచాస్త్రిణా సహితం-
మహీక్షితాం రాజ్ఞాం చూడామణిభిః- శిరోమణిభిః- ఉద్ఘృష్ట
ముల్లిఖితం పాదపీఠం యస్య తత్ - పితురాగతం పైతృకం- పితుస్థా
ఋతఠఞ్ - ఆసనం సింహాసనం- భేజే సేవితవాన్- ౨౮-

శుశుభే తేన చాక్రాన్తం మఙ్గలాయతనం మహత్-
శ్రీవత్సలక్షణం వక్షః కౌస్తుభేనేవ కైశవమ్॥ ౨౯-

శుశుభ ఇతి కిఞ్చ- తేన అతిథినా - ఆక్రాన్తం - శ్రీవత్సో నామ
స్వహావిశేషః- తల్లక్షణం శ్రీవత్సరూపం- శ్రీవత్సనంద్యావర్తా

దివిధ్యస్తా బహువస్త్రయోరితి సజ్జనః. మహాదధికం మక్తిలాయా
సనం మఙ్గళగృహాంసభారూకం. కౌస్తుభేన మణినా, శాస్త్రం శ్రీ
వత్సలక్షణం శ్రీవత్సాఙ్కస్యోరోవికాసితం. కేశవస్యేదం
కైశవం. వపుః శరీరం. యోగమాయా ఇవ.

బభౌ భూయః కుమారత్వాదాధిరాజ్యమవాప్య సః।
రేఖాభావాదుపారూఢః సామగ్ర్యమివ చన్ద్రమాః॥

బభావితి. సః అతిథిః. కుమారత్వాల్లక్షణయా యౌవరాజ్యా
వస్థాతః. అధిరాజస్య భావః ఆధిరాజ్యం. మహారాజత్వమ
వాప్య రేఖాభావాదవస్థానన్తరం సామగ్ర్యం పూ
ర్ణతాముపారూఢః ప్రాప్తః చన్ద్రమా ఇవ. భూయోఽధికం.
బభౌ. యథా కుమారానన్తరం యౌవరాజ్యమప్రాప్యైవ
మహారాజ్యం ప్రాప్య రేఖానన్తరమర్ధాస్తమయమప్రాప్య
పూర్ణతాం గతశ్చన్ద్రమా ఇవ బభావితి వ్యాఖ్యానం. తదపి యౌ
వరాజ్యాభావనిశ్చయే భూయాద్యేవ ॥ ౩౦.

ప్రసన్నముఖరాగం తం స్మితపూర్వాభిభాషిణమ్।
మూర్తిమన్తమమన్యన్త విశ్వాసమనుజీవినః॥ ౩౧.

ప్రసన్నేతి. కించ ప్రసన్నః నిర్మలః ముఖరాగః ముఖకాన్తిర్య
స్య తం. స్మితం పూర్వం యథా తథా అభిభాషిణం తమతిథిమ్
అనుజీవినః భృత్యాః మూర్తిమన్తం విగ్రహవన్తం విశ్వాసమి
వ అమన్యన్త. సదా విశ్వాసయోగ్యమమన్యన్తేత్యర్థః॥ ౩౧

స పురం పురుహూతశ్రీః కల్పద్రుమనిభధ్వజామ్।
క్రమమాణశ్చకార ద్యాం నాగేనైరావతౌజసా॥ ౩౨.

స ఇతి. పురుహూతశ్రీః ఇన్ద్రసంపత్. సః అతిథిః. కల్పద్రు
మాణాం కల్పవృక్షాణాం నిభాః సదృశాః ధ్వజాః యస్యాం
తాం. పురమ్ అయోధ్యాం. ఐరావతస్యేవ ఓజో బలం
యస్య తేన. నాగేన కుఞ్జరేణ. క్రమమాణః సఞ్చరన్. అనుకూ
లాదైరావతకల్పితమూర్త్యా కృతవాన్॥ ద్యాం చకార. స్వర్గలోక
తుల్యాం చకారేత్యర్థః. ద్యౌస్స్వర్గసురవర్త్మనోః ఇతి విశ్వః॥

తస్యైకస్యోచ్ఛ్రితం ఛత్రం మూర్ధ్ని తేనామలత్విషా।
పూర్వరాజవియోగౌష్మ్యం కృత్స్నస్య జగతో హృతమ్॥

తస్యేతి - వికస్య తస్య అతిథేః మూర్ధ్ని - ఛత్రస్యోపరి ధృతమ్
ఉన్నమితమ్ - అమలత్వసామాన్యాత్ కాన్తిసామ్యేన ఛత్రేణ - కృత్స్న
స్య జగతః పూర్వరాజస్య కుశస్య - వియోగేన యదౌష్ణ్యం తా
పః తత్ శాన్తం - తత్ర ఛత్రధారణ పరితాప వారణ లక్షణయోః
కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వాదసఙ్గతిరలఙ్కారః - తదుక్తం
కార్యకారణయోర్భిన్నదేశత్వే సత్యసఙ్గతిరితి లక్షణాత్ ॥

ధూమాదగ్నేః శిఖాః పశ్చాదుదయాదంశవో రవేః।
సోఽతిత్య తేజసాం వృత్తిం సమమేవోత్థితో గుణైః.

ధూమాదితి - అగ్నేః ధూమాత్ - పశ్చాదనన్తరమిత్యర్థః - శిఖా
జ్వాలా - రవేః ఉదయానన్తరమ్ అంశవః - ఉత్తిష్ఠన్తీతి శేషః -
సః అతిథిః - తేజసాం వృత్తిం రత్యగణ్య స్వభావమతీత్య గుణైః
సమమ్ సహైవ ఉత్థితః - అపూర్వమిదం తేజ ఇత్యర్థః ॥

తం ప్రీతివిశదైర్నేత్రైరన్వయుః పౌరయోషితః।
శరత్ప్రసన్నైర్జ్యోతిర్భిర్విభావర్య ఇవ ధ్రువమ్.- ౩౫.

తమితి - పౌరయోషితః నార్యః - ప్రీత్యా విశదైః ప్రసన్నైః
నేత్రైః తమతిథిమ్ అన్వయుః - అనుజగ్ముః - ఆదృష్టి
ప్రసరమద్రాక్షురిత్యర్థః - కథమివ శరది ప్రసన్నైర్జ్యోతిర్భి
ర్నక్షత్రైః విభావర్యో రాత్రయో ధ్రువమివ - పాశబద్ధత్వాత్ తా
లబ్ధప్రసిద్ధ్యర్థః ౩౫

అయోధ్యాదేవతాశ్చైనం ప్రశస్తాయతనార్చి
తాః। అనుదధ్యురనుధ్యేయం సాన్నిధ్యైః ప్రతిమా
గతైః ౩౬.

అయోధ్యేతి - ప్రశస్తేషు ఆయతనేషు అర్చితాః అయోధ్యాదే
వతాశ్చ - అనుధ్యేయమనుగ్రాహ్యమ్ - ఏనమతిథిం ప్రతిమాగ
తైః అర్చాసంక్రాన్తైః సాన్నిధ్యైః సన్నిధానైః అనుదధ్యుః అ
నుజగృహుః - అనుధ్యానమనుగ్రహ ఇత్యుత్పలమాలాయామ్ -
తదనుగ్రహబుద్ధ్యా సన్నిదధురిత్యర్థః ॥ ౩౬.

యావన్నాశ్యాయతే వేదిరభిషేకజలాప్లుతా। తా
వదేవాస్య వేలాన్తం ప్రతాపః ప్రాప దుస్సహః।
యావదితి - అభిషేకజలైః ఆప్లుతా సిక్తా వేదిః యావన్నాశ్యా

యత ఇతి న శుష్యతి - కర్తరిలట్ - తావదేవ అస్యరాజ్ఞః దుస్సహః ప్రతాపః వేలాన్తం వేలాపర్యన్తం ప్రాప - ౩౭.

వసిష్ఠస్య గురోర్మన్త్రాస్సాయకాస్తస్య ధన్వినః।
కిం తత్సాధ్యం యదుభయే సాధయేయుర్న సఙ్గతాః॥

వసిష్ఠస్యేతి - గురోర్వసిష్ఠస్య మన్త్రాః ధన్వినః తస్య అతిథేః సాయకాః ఇత్యుభయే సఙ్గతాస్సన్తః - యత్ సాధ్యం న సాధయేయుః తత్ తాదృక్ సాధ్యం కిమ్ - న కించిదపీత్యర్థః - తేషామసాధ్యం నాస్తీతి భావః॥ ౩౮.

స ధర్మస్థసఖః శశ్వదర్థిప్రత్యర్థినాం స్వయమ్।
దదర్శ సంశయచ్ఛేద్యాన్ వ్యవహారానతన్ద్రితః॥

స ఇతి - ధర్మే తిష్ఠన్తీతి ధర్మస్థాః సభ్యాః రాజ్ఞస్సభాసదః కార్యాణి పాపమిత్రే చ యే సమా ఇత్యుక్తలక్షణాః తేషాం సఖా ధర్మస్థసఖః - తత్సహిత ఇత్యర్థః - అతన్ద్రితః అనలసః - సః అతిథిః - శశ్వదనవరతమిత్యర్థః - అర్థినా మధర్ణవతామ్ - ప్రత్యర్థినాం తద్విరోధినాంచ - సంశయచ్ఛేద్యాన్ సంశయాదుచ్ఛేద్యాన్ పరిచ్ఛేద్యాన్ - అసందిగ్ధత్వాదవశ్యనిర్ణేయానిత్యర్థః - వ్యవహారాన్ ఋణాదానాదిపదాని స్వయం దదర్శ అనుసంధానైరు ప్రాడ్వివాకమేవ నియుక్తవానిత్యర్థః - అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః - వ్యవహారాన్నృపః పశ్యేత్సభ్యైః పరివృతోన్వహమితి - ౩౯.

తతః పరమభివ్యక్తసౌమనస్యనివేదిభిః। యు
యోజ పాకాభిముఖైర్భృత్యాన్విజ్ఞాపనాఫలైః॥

తత ఇతి - తతః పరం వ్యవహారానన్తరం - భృత్యాన్ అనుజీవినః - అభివ్యక్తం ముఖప్రసాదాదిభిః స్ఫుటీభూతం యత్సౌమనస్యం స్వామినః ప్రసన్నత్వం తన్నివేదిభిః పాకాభిముఖైః సిద్ధ్యున్ముఖైః విజ్ఞాపనాఫలైః స్వేప్సితార్థైః యుయోజ యోజయామాస అత్ర బృహస్పతిః నియుక్తకర్మనిష్పత్త్యా విజ్ఞప్తఫలయోజనం దద్యాత్తుష్టస్తోష్య భృత్యాన్ [illegible] తుష్టో [illegible] పుంసీదురథమూల ఇతి - అత్ర సౌమనస్యఫల రాజనాతిభిర్న్న [illegible] రిత్యనుసన్ధేయమ్॥

ప్రజాస్తద్గురుణా నద్యో నభసేవ వివర్ధితాః। త
స్మింస్తు భూయసీం వృద్ధిం నభస్యే తా ఇవాయయుః॥

ప్రజా ఇతి- ప్రజాః తస్య అతిథేః గురుణా పిత్రా కుశేన నభసా శ్రావణమాసేన నద్య ఇవ- వివర్ధితాః- తస్మిన్నతిథౌ తు- నభస్యే భాద్రపదమాసే- తా నద్య ఇవ- భూయసీం వృద్ధిమ్ అత్యుచ్ఛ్రయమ్- ఆయయుః ప్రాపుః- ప్రజాపోషణేన పితరమతిశయితవానిత్యర్థః। ౪౧.

యదువాచ న తన్మిథ్యా యద్దదౌ న జహార తత్।
సోఽభూద్భగ్నవ్రతః శత్రూనుద్ధృత్య ప్రతిరోపయన్.

యదితి - సః- అతిథిః- యద్వాక్యం దానప్రతిజ్ఞాదివిషయమ్- ఉవాచ- తన్మిథ్యా అనృతం నాభూత్ - యద్వస్తు దదౌ తన్న జహార న పునరాదదే- కింతు శత్రూన్ ఉత్థితాన్ - ఉద్ధృత్య ఉత్థాప్య- ప్రతిరోపయన్ పునః స్థాపయన్ భగ్నవ్రతః అభూత్ ॥

వయోరూపవిభూతీనామేకైకం మదకారణమ్।
తాని తస్మిన్సమస్తాని న తస్యోత్సిషిచే మనః॥ ౪౩.

వయ ఇతి- వయోరూపవిభూతీనాం యౌవనసౌభాగ్యైశ్వర్యాణాం మధ్యే ఏకైకం మదకారణం మదహేతుః - తాని మదకారణాని- తస్మిన్ రాజ్ఞి సమస్తాని మిలితాని- తథాపి తస్య అతిథేః మనః నోత్సిషిచే నాజగర్వత్ - సించతేః స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదం అత్ర వయోరూపాదీనాం గర్వహేతుత్వాన్మదస్య చ మదిరాకార్యత్వేన తత్కారణత్వాన్మదశబ్దేన గర్వో లక్ష్యత ఇత్యాహుః ఉక్తం చ ఐశ్వర్యరూపతారుణ్యకులవిద్యాబలైరపి। ఇష్టలాభాదినాన్యేషామ్ అవజ్ఞా గర్వ ఈరితః- మదస్త్వానన్దసంమోహసంభేదో మదిరాకృత ఇతి - అత ఏవ కవి నోత్సిషిచ ఇత్యుక్తం న తు న మమాదేతి- ౪౩.

ఇత్థం జనితరాగాసు ప్రకృతిష్వనువాసరమ్।
అక్షోభ్యః స నవోఽప్యాసీద్దృఢమూల ఇవ ద్రుమః.

ఇత్థమితి- ఇత్థం అనువాసరమ్ అన్వహం ప్రకృతిషు ప్రజాసు జనితానురాగాసు సతీషు- స రాజా- నవోఽపి - దృఢమూలః ద్రుమ ఇవ అక్షోభ్యః- అప్రధృష్యః- ఆసీత్ - ౪౪.

అనిత్యాశ్శత్రవో బాహ్యా విప్రకృష్టాశ్చ తేయ
తః - అతస్సోఽభ్యన్తరాన్నిత్యాన్షట్పూర్వమజయ
ద్రిపూన్ - ౪౫.

అనిత్యా ఇతి - యతః బాహ్యాః శత్రవః ప్రతినృపాః - అనిత్యాః క్వచిత్సన్తి నసన్తి చేత్యర్థః - కించ తే బాహ్యాః విప్రకృష్టా దూరస్థాశ్చ - అతశ్చ సః అతిథిః అభ్యన్తరాన్ అన్తర్వర్తినః నిత్యాన్ షట్ రిపూన్ కామక్రోధాదీన్ - పూర్వమజయత్ । అన్తశ్శత్రుజయవతో బాహ్యా అపి సదాధ్యా ఇతి భావః - ౪౫.

ప్రసాదసుముఖే తస్మింశ్చఞ్చలాపి స్వభావతః -
నికషే హేమరేఖేవ శ్రీరాసీదనపాయినీ - ౪౬.

ప్రసాదేతి - స్వభావతః - చఞ్చలాపి శ్రీః - ప్రసాదసుముఖే ప్రసాదేన సుముఖే - తస్మిన్నతిథౌ - నికషే నికషోపలే హేమరేఖేవ అనపాయినీ స్థిరా ఆసీత్ - ౪౬.

కాతర్యం కేవలా నీతిశ్శౌర్యం శ్వాపదచేష్టితమ్ -
అతస్సిద్ధిం సమేతాభ్యాముభాభ్యామన్వియేష సః -

కాతర్యమితి - కేవలా శౌర్యవర్జితా నీతిః కాతర్యం భీరుత్వం - శౌర్యం కేవలమిత్యనుషఙ్గః నీయం - నీతిరహితం శౌర్యం - శ్వాపదచేష్టితం వ్యాఘ్రాదిచేష్టా ప్రాయమిత్యర్థః ॥ వ్యాఘ్రాదయో వనచరాః పశవశ్శ్వాపదా మతా ఇతి హలాయుధః - అతః హేతోః - అతిథిః సమేతాభ్యాం సఙ్గతాభ్యామ్ ఉభాభ్యాం నీతిశౌర్యాభ్యాం - సిద్ధిం జయప్రాప్తిం - అన్వియేష గవేషితవాన్ ॥ ౪౭.

నతస్యమణ్డలే రాజ్ఞో న్యస్తప్రణిధిదీధితేః - అ
దృష్టమభవత్కించిద్వ్యభ్రస్యేవ వివస్వతః ॥ ౪౮.

నతస్యేతి - న్యస్తాః వర్గితాః ప్రహితాః ప్రణిధయః చారా ఏవ దీధితయః రశ్మయః యస్య తస్య - ప్రణిధిః ప్రార్థనే చరే ఇతి శాశ్వతః - తస్య రాజ్ఞః వ్యభ్రస్య నిర్మేఘస్య వివస్వతః సూర్యస్యేవ - మణ్డలే స్వవిషయే కించిదల్పమపి - అదృష్టమ్ అజ్ఞాతం నాభవత్ - నాసీత్ - సచారచక్షుషా సర్వం పశ్యతీత్యర్థః.

రాత్రిందివవిభాగేషు యదాదిష్టం మహీక్షితామ్ -
తత్సిషేవే నియోగేన స వికల్పపరాఙ్ముఖః ౪౯.

రాత్రిందివేతి - రాత్రౌ చ దివా చ రాత్రిన్దివం - అచతురేత్యా
దినా అధికరణార్థయో ర్ద్వన్ద్వస్య సమాసాన్తయో ర్నిపాతః
అవ్యయీభావాన్తత్వాదవ్యయమ్ - అత్ర షష్ఠ్యన్తలక్షణయా రాత్రిం
దివమ్ అహోరాత్రయోరిత్యర్థః తయోర్విభాగా అంశాః ప్ర
హరాదయః తేషు మహీక్షితాం రాజ్ఞాం యత్కర్తవ్యమాది
ష్టమ్ అస్మిన్కాలే కర్తవ్యమితి మన్వాదిభిరుపదిష్టం తత్ స రా
జా వికల్పపరాఙ్ముఖః సంశయరహితః నియోగేన ప్రపేదే అను
ష్ఠితవానిత్యర్థః - అత్ర కౌటిల్యః - కార్యాణాం నియోగవికల్పసము
చ్చయా భవన్తి అనేనైవోపాయేనా న్యేనేతి నియోగః అనేన వా
అన్యేన వేతి వికల్పః అనేన చాన్యేన చేతి సముచ్చయ ఇతి ॥ ౪౯.

మన్త్రః ప్రతిదినం తస్య బభూవ సహ మన్త్రిభిః।
స జాతు సేవ్యమానోఽపి గుప్తద్వారో న సూచ్యతే.

మన్త్ర ఇతి - తస్య రాజ్ఞః ప్రతిదినం మన్త్రిభిస్సహ మన్త్రః విచా
రః బభూవ - మన్త్రః ఆసేవ్యమానోఽపి అన్వహమాలోచ్య
మానోఽపి - గుప్తద్వారస్సన్ జాతు కదాచిదపి - న సూచ్య
తే న ప్రకాశ్యతే - అత్ర హేతుః గుప్తద్వార ఇతి - సంవృతేఙ్గి
తాకారాదిజ్ఞానమార్గ ఇత్యర్థః ॥ ౫౦.

పరేషు స్వేషు విక్షిప్తై రవిజ్ఞాతపరస్పరైః । సోఽప
సర్పైర్జజాగార యథాకాలం స్వపన్నపి॥ ౫౧.

పరేష్వితి - యథాకాలం ఉక్తకాలమనతిక్రమ్య - స్వపన్నపి
సః అతిథిః - పరేషు శత్రుషు - స్వేషు స్వకీయేషు మన్త్ర్యాదిష్వి
తి శేషః - విక్షిప్తైః ప్రహితైః - అవిజ్ఞాతం పరస్పరం యైస్తైః - అ
న్యోన్యమవిజ్ఞాతైరిత్యర్థః - అపసర్పైః చారైః - అపసర్పశ్చ
రశ్చరః స్పశ ఇత్యమరః ॥ జజాగార ప్రబుద్ధవాన్ - సః అతిథిః చారము
ఖేన సర్వదా సర్వమవజ్ఞాసీదిత్యర్థః - అత్ర కామన్దకః - చా
రాన్విచారయేత్తీర్థేష్వాత్మనశ్చ పరస్య చ । పాషణ్డాదీనవిజ్ఞా
తానన్యోన్యమితరేతరైరితి ॥ ౫౧.

దుర్గాణి దుర్గ్రహాణ్యాసం స్తస్య రోద్ధురపి ద్విషామ్।
న హి సింహో గజాస్కన్దీ భయాద్గిరిగుహాశయః॥

మగాణా దీతి - వ్యపేంగోద్ధః రోధకపాద్యది - సమ త్వయంరో ధ్యస్యేర్యథణాః - తస్యరాజ్ఞః దుర్గ్రిహాదీతరైః దుర్గరాదిదుర్గా దిమెయువిఖ్యాదీవి - ఆశణ నను సర్పిరస్యతిం దుర్గైణ రత్నప్రా ధాణ స్త్రరహాస్యసయుతెనాదా-నహింతి-గజాహారజ్ఞానైస్త్రజ్దతేహి నస్త్రింతి-గజాస్యజ్ఞినింహాః - థయః - స్వతోః గరగుహాసుశతఇతి గరువాశయః నహింతిం తు స్వభావతఇతిశేషః - అధికరణాశతే రిత్యవ్ ప్రత్యయః ॥ అత్ర మనుః - వనదుర్గం మహీదుర్గ మబ్దుర్గం వార్క్షమేవచ। నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసేద్పుర ఇతి॥

. . తత్త్వయుక్తాన్ స్వదారకర్మాన్ ప్రత్యవేక్షానిరత్య
యః - కర్మాణి తద్దృష్టస్యగూఢం వినోదితే - ॥౩.

తత్త్వేతి - తత్త్వయుక్తాన్ వర్గప్రధానాః - సదుపధరితాః - ప్రత్యవేక్షయావితావత్య-ప్రతిమాపదిప్రక్షస్యమిత్యనుగ్రా హాన నిరత్యయాః - విధాణధాః - కర్మాణి స్వదార్య తవత్యక్రైణ యుగం తః తేషాం ఫధమాణణ్ సమాకస్ధానః - అతిమా హానత్యథః :- తదాణదవితాలాభత్యకిద్వారిత్యయస్యహా నాస్త్ర? - తస్యరాజ్ఞః సమారభ్యస్ఠ ఇతి సమారనస్య - నాగమ సాతంతి తిరిత కతితాఇత్యథణః - సాధునలాను దేయాః ప్ర రమ్యాఇతిగాడః - ॥౩.

అతఃకేన ప్రకృత్యైకేనసామాతలోపినః - స్య
జ్ఞానదియుక్తైర్వ ప్రస్థానం హితాప్యతే ॥౪.

అతఃకేనేతి - నః - అతిః - ఉపవిసః వస్తురగతోః - సః జాతు కదాపి - అతకేన అమార్గేణ నప్రకృత్యైత నప్రవృత్తిః - మంత్ర్యాదీనాం నిజపతి విత్యర్థః - తథాహి - లవణాంధః - లవణసాగర స్యవృష్టాపూర్వోత్పాదనత్యపేసనదీముఖైర్వై వదీ ప్రవేశమార్గేణ వ ప్రస్థానం విస్తరణం నత్యన్యథేత్యర్థః ॥౪.

కామంప్రకృతి వైరాగ్యం సద్యశ్శమయితుం క్ష
మః। యస్యకార్యప్రతీకారః సతిస్సైవోదయాద
యత్. ॥౫

కామమితి ప్రకృతివై రాగ్యంప్రజానిరాగం వైరాగ్యస్యదుపి తికోపతనద్యః కామం శమయితుం ప్రతికర్తుం క్షమః శక్తః సరా

కా యస్య యస్యాతిశై రాగ్యస్య ప్రతీకారః కార్యః కర్శనస్థః
అరః హుకాల్యతిశ్యస్తు తత్త్వైరాగ్యం సూదకాయతేశ.
తస్యస్య ప్రతీకారాదనుత్పాదనం వాగమితిభావః॥ క్షీణాః ప్రత్య
నీకాలోభం లబ్ధాయాం తు విరాగతాం విరక్తాయాం తత్ర
య కర్త్యం భర్తాగం త్మన్న నాన్యయాం తస్మాత్ప్రకృతీనాం క్షయ
లోభవిరాగకారణాని నోత్పాదయేదితి ౧౫.

శక్త్యేష్వనాథవద్రాజ్ఞా తస్య శక్తియుతిస్తు యః।
సమాగమ సహాయేషు ప్రాకృత దవానలః॥

శక్తేష్వితి - శక్తియుతః శక్తిసమ్పన్నో వ్యాపినతః తస్య రాజ్ఞః
శక్తేషు శక్తివిషయేషు తస్మిన్ బలే ష్వవిషయే యః ప్రా
దండమాత్రా అథవత్ - సమనుసమానాధికస్వేత్యర్థః సమాగమ
సహాయేషు దలాని అస్యః ప్రాకృతి బలాన్స్వేషీవ - దగ్ధుమితిశే
షః. కిప్తస్యాగ్నికార్యాదిమువాక్యస్య తిత్యర్థః - అగ్రకాటల్యః - స
మర్థ్యదోషాగ్యం స్వస్థితహీనైనదిన్యదూషిత॥ ౧౬.

సంధిమార్గభూకానాం ఉపాధేన దహేఘతో।
మార్గంతాపూవ కాకుం బానేకేన శక్త్యశక్తిము।

సధమితి. అగ్ కామార్యం ధర్మంతమగ్గాధన మాకిటాక.
తేన ధర్మణతో కామానలాధే. అథవా కామానామం
బా అతేన సమగ్రే-పత్త్రైకాసక్తో నా యూదిగృహః. తన్న తిమ
ధమాగ్ర కామము సప్త్యః సుమర్త్యాత్తిః అథూదితీమః ౧౭

హీనాన్యస్య తు శక్తిత్రా ప్రవృద్ధాని వికుర్వతే
సమధ్యమశక్తివి మిత్రాణి స్థాపితాన్యగః॥ ౧౮.

హీనానీతి. మిత్రాణిహీనాని అతిక్షీణాని చేదనుపకర్త్రాణీతి అ
నుపకారాణి. ప్రవృద్ధాని అతిసమృద్ధాని చేత్. వికుర్వతేవిరు
ద్ధం చేష్టన్తే అవికుర్వంతస్త ఇత్యర్థః. అతమధ్యాశక్త్యాత్రనే
పుదక్ష-అతః కారణాత్. తేనరాజ్ఞా మిత్రాణిసుహృదఃమిత్రా
సుహృది మిత్రోరన్ ఇత్యమరః. మధ్యమశక్తినాతిక్షీణా
తివృద్ధాని యథాతథా. పిహితాని స్థాపితాని ౧౮.

ఉగాంశ్యనూః పరిద్ధిద్యశక్త్యాదీనాంబలాబలమ్।
యయావేతిబలిష్ఠశ్చేష్ట్యరస్తాదాస్థదన్యథా॥ ౧౦.

[illegible] ౫౯.

లోకే [illegible] ॥

[illegible] ॥ ౬౦.

లోకేతి [illegible] ॥ ౬౦.

పరకాయ [illegible] స్వతంత్రతా ।

[illegible] ॥ ౬౧.

[illegible]

తమాహుస్సనిఙతి॥ ౭౧.

పిత్రాణాం వర్ణతో వర్ణ్యం కృత్వా స్త్రీ ప్యాంచ
రాయిత: | తస్య వర్ణతో వర్ణః స్వదేవాన్న వృత
వృత॥ ౭౨.

పిత్రేతి. వర్ణః వమః స్త్రీన్యం బాతద్వతః వర్ణానం వన్న స్వరాత్మ:.
పిత్రాణాం వనతత్వాసంబర్తితః శుష్టః కృత్వా స్త్రీ కృమిశాస్త్ర ప్యాం
శరాయః యుద్ధం యుద్ధాయత్ర్యప్యాం పరాయ ఇత్యమ
తః. తమహార తితి- పాంచరాయితః- తదహార తితిత. వర్ణస్వ
న్యం. వర్ణాయ మూనస్త తలగు వె వమస్త్రీన్యయాతితి తత్వః.
స్వదేవాన్ వర్ణవృత. స్వతహపిండశమనావహోత్స్యవియాల
బలంస్వదేవామన తద్యేత్వర్థ॥ ౭౨.

సర్వస్వేన తస్య రత్నం నాస్య శక్తిత్రయం చరః॥
వరతమహారత స్వార్థవయమాన్యంత ఇహాయసమ్॥
సర్వస్వేతి సర్వ స్వతస్య రత్నం మన అస్య గార్హ్య శక్తిత్రయం చ
రత్న గుః వరతమ- సః చరస్వార్థ శ్రాః తత్ర శక్తియం అ
యమాన్యంతః మన వశః అయనః అయమవతరమిత. చ
తమ॥ ౭౩.

తాంపిస్య వర్ణవత్నమవ శేహూనవదస్స్యమ్యాన్తా
స్య స్తరంతతిమమ చేత తేన శ్రీద్యాత్రయమి క్షయ.
తాంపిస్యతి శః గాపిస్య వస్తార తాపిస్య వనేమ అత
స్యమప్ప పవ శేహు గాంపిస్య నాపిండిమా తాల గాడః స్వా
గ. తతనయగి రామత: | అప్రమస్వ మమ తే శ్రీస్వనాప్రాంత
తీస్యా శ్రీస్య తమః శ్యేతం యం తర్వం తేరస్యంతరతిష్ట॥ ౭౪

తపోతతనం నిశ్యవత్వర్ణ త్వర్ణస్య వమ్యవః|
యథాస్వయాత్స్యాత్యపస్తా తమమతనతాగ

తిత్రతి. నిస్త్య స్వ. తథః తనా తన్ప వర్షస్య తంతతతన.
తపన రామ అత స్త్రీ పిస్తార స్వభిః- అస్త్ర తత్వా
స్త్రా తతిస్య - యథాత్వం స్వమవతిత్ర న్య - మత. తరాత
త్ర - యథాత్ర మమాత్ర స్త్రీ నానాత్ర్వః - తంతరాంతన

స్తం శ్రాత్ స్వతత్యర్థః- వస్తాం తస్వతం తః స్వ యాస్యతత్ర స్వ

వృత్తింపరయ పూరణార్థా త్వముక్త్వం ప్రా॥ ౬౫.

ధనిభిస్సుమ వేరల్పం క్షేత్రైస్సస్య వసైనకా
కా-వరేశ వేతనం తస్మైగత్యాగాద్వ్య పతయః.

ధనిభిరితి. ధూః భూమిః. తస్మైరాజ్ఞే. రత్యాగద్వ్యతం రత్నానగా
పమిన. వెరవలభ్యతిం. దరేశదదా. కథం ధనిభిః అకర్తైః. ధని
త్రియామాకరస్యాదితస్వయరః. ర ౧ ముదేశాప్యపి సమవే
అదేవలి. క్షేత్రైస్సస్య సుమవే. వసైః కజాన సుమవి.

సగుణానాం బలానాం చపత్రా పగ్నుతాని కమః।
అభావపనిరోగజ్ఞ స్సాధనీయమపస్తుమ॥ ౬౬.

సగుణేతి. పగ్నుతానికమః స్వగ్దతుల్య పరాక్రమ స్వరాజా ప
రాత్రం గుణానాం సస్థపగ్రహాదినాం బలానాం యూలభ్రత్యాది
నాంచ. సాధనీయమ వస్తుమ సాధ్యస్వగ్గా. వినిరోగం
జానాపరితా వినయాగస్యాక్షతతా వనిరోగజ్ఞః. కర్మద
ష్ణాయ. ముంతవ సూమానః. తతో స. పనాగ్జ్ఞపరి ప్రత్యయః॥
శేషవినాషాయాం పస్టీ సమాస ఇగుణ ఫేత్యాదినా ప్రత్యయః॥
అభావ - అదమ్మ్రప్రయోక్త్వ మిత్యక్షాపి యంత్వధకః॥

ఇతిక్రమాత్ప్రియాజ్ఞానాదిజ్ఞానిం చ యుగ్యకాల।
అతిక్రాదప్రకతీనాం పరసాష్యకఫలదాన తేః ౬౭.

ఇతీతి. ఇతిచతుర్విధాం సామాద్యుపాయైరతి తేష. రాజనీతిం
గజ్ఞానిత. క్రమాదిప్రయోజ్ఞానః. రాజా అతిథ. అతిక్రాతి
మస్తాన్త్రిద్వప్తా దశాత్మకతేజః సర్వస్య॥ యోనాజలాపతా
రవ మస్తాన్త్రితప్తా దశస్వపి. పుణ్యమ్త్రేతరతానస్త్రతర్గం
సాధ్యకతితాలాయధః॥ తస్యాసితాః ఫలమ్ అప్రవలితాంతమ్ అతాన్త్రి
తబద్ధకః. అనతే ప్రాప్తమాః. యస్త్రిదమయ ఉపాయః
ప్రపర్తతే సరస్యఫలతిఅతిధానః॥ ౬౮.

కూటయుద్ధవిధజ్ఞేతస్మిన్వ స్వర్గమాధిని। శకే
ధిపాం కాత్యత్తం జయశ్రీర్వరకామనీ॥ ౬౯.

కూటేతి. కూటయుద్ధవిధజ్ఞే. పిరకపటయుద్ధప్రకారాభిజ్ఞే.
స్వర్గారోహాదినాధరంయోధని. తస్మిన రాజ్ఞి. పరకాయని

జయశ్రీః అభిసారికాస్వయమేవ - ఫలే ప్రాప - కాన్తాభిసృత్య యా యాతి సకేతం సాభిసారికేత్యమరః॥ జయశ్రీస్తమన్విష్యగచ్ఛతీత్యర్థః॥ ౬౯

ప్రాయః ప్రతాపభగ్నత్వాదరీణాం తస్య దుర్లభః।
రణో గన్ధద్విపస్యేవ గన్ధభిన్నాన్యదన్తినః॥ ౭౦.

ప్రాయ ఇతి- అరీణాం శత్రూణాం సర్వేషామపి ప్రతాపేన తేజసైవ భగ్నత్వాత్ తస్య రాజ్ఞః గన్ధేనైవ మదగన్ధేనైవ భిన్నాః భగ్నాః అన్యదన్తినో యస్య తస్య గన్ధద్విపస్యేవ ప్రాయః ప్రాయేణ రణః యుద్ధం దుర్లభః బభూవ - కృతార్థ్యే విశేషవిశేష్యయోరుపమేయమితి న్యుక్తమ్॥ ౭౦.

ప్రవృద్ధౌ హీయతే చన్ద్రః సముద్రోఽపి తథావిధః।
స తు తత్సమవృద్ధిశ్చ న చాభూత్తావివ క్షయీ॥ ౭౧.

ప్రవృద్ధావితి॥ ప్రవృద్ధౌ సత్యాం చన్ద్రః హీయతే క్షీయతే॥ సముద్రోఽపి తథావిధః చన్ద్రవదేవ ప్రవృద్ధౌ హీయతే ప్రవృద్ధ ఇతి నాపాః॥ స రాజా తు తాభ్యాం చన్ద్రసముద్రాభ్యాం సమా వృద్ధిః యస్య స తత్సమవృద్ధిశ్చాభూత్ తౌ చన్ద్రసముద్రావివ క్షయీ క్షయశీలః ప్రవృద్ధిక్షయానవధిః॥ నాభూత్॥ ౭౧.

సన్తస్తస్యాభిగమనాదత్యర్థం మహతః కృశాః।
ఉదధేరివ జీమూతాః ప్రాపుర్దాతృత్వమర్థినః॥ ౭౨

సన్త ఇతి- అత్యర్థమత్యన్తం కృశాః దరిద్రాః అత ఏవ అర్థినః యాచనశీలాః సన్తః విద్వాంసః మహతః తస్య రాజ్ఞః అభిగమనాత్ ఉదధేః సముద్రస్యాభిగమనాత్ జీమూతా మేఘా ఇవ దాతృత్వం ప్రాపుః - అత్యన్తాదానభోగపర్యాప్తం ధనం ప్రాపురిత్యర్థః॥ ౭౨.

స్తూయమానః స జిహ్రాయ స్తుత్యమేవ సమాచరన్।
తథాపి వవృధే తస్య తత్కారిద్వేషిణో యశః॥ ౭౩.

స్తూయమాన ఇతి॥ స రాజా స్తుత్యం స్తోత్రార్హమేవ యత్ కర్మ సమాచరన్ అత ఏవ స్తూయమానస్సన్ జిహ్రాయ అలజ్జత తథాపి హ్రీణత్వేఽపి తత్కారిణః స్తోత్రకారిణః ద్వేష్టీతి త

తేజోరిద్విషితః తస్య రాజ్ఞః యతః తస్య ధైర్యసారాధ్యస్య స
తః పుంసః స్తుతో లక్ష్మీవధూమివమితి భావః॥ ౭౩.

దురితం దర్శనేన ఘ్నన్ తత్త్వార్థేన నుదంస్తమః।
ప్రజాః స్వతన్త్రయాఞ్చక్రే శశ్వత్సూర్య ఇవోదితః॥

దురితమితి॥ స రాజా ఉదితః సూర్య ఇవ దర్శనేన దురితం ఘ్నన్
నివర్తయన్ తథా చ స్మర్యతే॥ అగ్నిర్విప్రస్తపిలా సాధ్వీ రాజాబ్ధి
మునిరాహూరదధిః। దృష్టమాత్రాః పునన్త్యేతే తస్మాత్పశ్యేత్సని
త్యశ ఇతి॥ తత్త్వస్య వస్తుని తత్త్వస్య - అర్థేన సముపాసనేనా ద-
తమః ధ్వాన్తమ్ అజ్ఞానం నుదన్ శశ్వత్ ప్రజాః స్వతన్త్ర
యాఞ్చక్రే స్వాయత్తీచకార॥ ౭౪.

ఇన్దోరగతయః పద్మే సూర్యస్య కుముదేంశవః।
గుణాస్తస్య విపక్షేఽపి గుణినో లేభిరేఽన్తరమ్॥

ఇన్దోరితి-ఇన్దోశ్చన్ద్రస్య అంశవః పద్మే అగతయః- ప్రవేశ
రహితా ఇత్యర్థః- సూర్యస్య అంశవః కుము- అగతయః-గు
ణినః తస్య గుణాస్తు విపక్షే శత్రావపి అన్తరమ్ అవకాశమ్
లేభిరే ప్రాపుః॥ ౭౫.

పరాభిసన్ధానపరం యద్యప్యస్య విచేష్టితమ్। జి
గీషోరశ్వమేధాయ ధర్మ్యమేవ బభూవ తత్॥ ౭౬.

పరేతి॥ అశ్వమేధాయ జిగీషోః జేతుమిచ్ఛోః అస్య అతిథేః
పరాభిసన్ధానపరం శత్రువఞ్చనాప్రధానం యత్ విచేష్టితం
దిగ్విజయరూపమ్ అస్తి, తద్ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతమేవ. ధర్మప
థ్యర్థేభ్యాదినా యత్ప్రత్యయః - బభూవ న్యాయప్రవృత్తత్వా
త్తస్మిన్ తస్య శాస్త్రీయత్వాదితి భావః॥ ౭౬.

ఏవముద్యన్ ప్రభావేణ శాస్త్రనిర్దిష్టవర్త్మనా।
వృషేవ దేవో దేవానాం రాజ్ఞాం రాజా బభూవ సః॥

ఏవమితి - ఏవం శాస్త్రనిర్దిష్టవర్త్మనా శాస్త్రోపదిష్టమార్గేణ-
ప్రభావేన కోశదణ్డజేన తేజసా - స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్
తేజః కోశదణ్డజమిత్యమరః॥ ఉద్యన్ ఉద్యచ్ఛమానస్సన్ - వృ
షేవ వాసవః దేవానాం దేవః - దేవ దేవ ఇవ రాజ్ఞాం రాజా రాజ

రాజఇవ బభూవ॥ ౭౭.

పఞ్చమం లోకపాలానాం తమూచుస్సాధర్మ్యయో
గతః। భూతానాం మహతాం షష్ఠమష్టమం కులభూ
భృతామ్॥ ౭౮.

పఞ్చమమితి - తం రాజానం సాధర్మ్యయోగతః - యథాక్ర
మం లోకసంరక్షణ పరోపకారభూత ధారణరూప సామా
న్య ధర్మ్యబలాత్ - లోకపాలానామ్ ఇన్ద్రాదీనాం చతుర్ణాం
పఞ్చమమూచుః - మహతాం భూతానాం పృథివ్యాదీనాం ప
ఞ్చానాం షష్ఠమూచుః - కులభూభృతాం కులాచలానాం మహే
న్ద్రమలయాదీనామ్ అష్టమమ్ ఊచుః - ఆపోదక్॥ ౭౮.

దూరాపవర్జితచ్ఛత్రైస్తస్యాజ్ఞాం శాసనార్పితామ్।
దధుశ్శిరోభిర్భూపాలా దేవాః పౌరన్దరీమివ॥ ౭౯

దూరేతి - భూపాలాశ్శాసనేషు పత్రేషు అర్పితాముపన్యస్తాం
తస్య రాజ్ఞః - ఆజ్ఞాం దేవాః పౌరన్దరీమైన్ద్రీ మాజ్ఞామివ -
దూరాపవర్జితచ్ఛత్రైః దూరాత్పరిహృతాతపత్రైః శిరోభిః
ధారయామాసుః॥ ౭౯.

ఋత్విజస్స తథాఽనర్చ దక్షిణాభిర్మహాక్రతౌ।
యథా సాధారణీభూతం నామాస్య ధనదస్య చ॥

ఋత్విజ ఇతి - స రాజా మహాక్రతౌ అశ్వమేధే - ఋత్విజః
యాజకాన్ - దక్షిణాభిః తథా అనర్చ అర్చయామాస - అర్చ
తేర్భ్వాదికాల్లిట్ - యథా అస్య రాజ్ఞః - ధనదస్య చ నామ
ధేయం సాధారణీభూతం ఏకీభూతమ్ ఉభయోరపి ధనదత్వం
జ్ఞా యథా స్యాత్తథేత్యర్థః॥ ౮౦.

ఇన్ద్రాద్వృష్టిర్నియమితగదోద్రేకవృత్తిర్యమో
భూద్యాదోనాథశ్శివజలపథః కర్మణే నౌచరాణామ్।
పూర్వాపేక్షీ తదనువిదధే కోశవృద్ధిం కుబేరస్తస్మి
న్దణ్డోపనతచరితం భేజిరే లోకపాలాః॥ ౮౧-

ఇన్ద్రాదితి - ఇన్ద్రాత్ వృష్టిర్యథాకాలమ్ అభూత్ - యమః నియ
మితాని వారితాని గదస్య రోగస్య ఉద్రేకవివృత్తిర్యేన సః అ
భూత్ - యాదోనాథః వరుణః నౌచరాణాం నావికానాం - క

మృగానౌసంచారాయ వరుణో జలపతిః శుద్ధజలమార్గః అభూత్ - తదనుపూర్వ్యాపేక్షీ రఘురామాదిమహామహీపాలిజ్ఞః కుబేరః కోశవృద్ధిం ధనసమృద్ధిం చకార - ఇత్థం లోకపాలాః తస్మిన్ రాజ్ఞి విషయే దణ్డోపనతస్య చరితం వ్యక్తం భేజిరే ప్రాప్తాః - దుర్బలో బలవత్సేవి విరుద్ధాచ్ఛఙ్కితాదిభిః। వర్తేత దణ్డోపనతో భర్తర్యేవమవస్థిత ఇతి కౌటిల్యః ॥ ౮౧.

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కాళిదాసకృతౌ సప్తదశస్సర్గః. * * * * *

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం సప్తదశస్సర్గః.

రఘువంశః

అష్టాదశసర్గః.

సనైషధస్యార్థపతేస్సుతాయా ముత్పాదయామాస
నిషిద్ధశత్రుః । అనూనసారం నిషధాన్నగేన్ద్రా
త్ పుత్రంయమాహుర్నిషధాఖ్యమేవ ॥ ౧.

సఇతి ॥ నిషిద్ధశత్రుః నివారితశత్రుః - సః అతిథిః - నైషధస్య నిషధదేశాధీశ్వరస్య అర్థపతే రాజ్ఞః - సుతాయాం నిషధాత్ నిషధాఖ్యాన్నగేన్ద్రాత్పర్వతాత్ - అనూనసారమ్ అన్యూనబలం పుత్రముత్పాదయామాస - తం పుత్రం నిషధాఖ్యమేవ ఆహుః

శబ్దాదినిర్విశ్య సుఖం చిరాయ తస్మిన్ప్రతిష్ఠాపితరాజ
శబ్దః । కౌముద్వతేయః కుముదావదాతైర్ద్యామర్జి
తాం కర్మభిరారురోహ ॥ ౨.

శబ్దాదీతి ॥ కుముద్వత్యాః అపత్యం కౌముద్వతేయః అతిథిః - శబ్దాది శబ్దస్పర్శాదికం సుఖం సుఖసాధనం విషయవర్గం - నిర్విశ్య ఉపభుజ్య - చిరాయ తస్మిన్నిషధే పుత్రే - ప్రతిష్ఠాపితరాజశబ్దస్సన్ - కుముదవదవదాతైః శుభ్రైః కర్మభిః అశ్వమేధాదిభిః - అర్జితాం సంపాదితాం - ద్యాం స్వర్గం - ఆరురోహ ఆరూఢవాన్.

పౌత్రఃకుశస్యాపికుశేశయాక్షః ససాగరాం సాగర
ధీరచేతాః । ఏకాతపత్రాం భువమేకవీరః పురార్గ
లాదీర్ఘభుజో బుభోజ ॥ ౩.

పౌత్రఇతి ॥ కుశేశయాక్షః కమలపత్రాక్షః - సరసిజాక్షః కుశేశయాక్షస్యకుశస్య ॥ సాగరధీరచేతాః సముద్రగమ్భీరచిత్తః - ఏకవీరః అసహాయశూరః - పురస్య అర్గళా కవాటం విష్కమ్భః - తద్వద్దీర్ఘభుజః ॥ ససాగరాం ... సముద్రసహితాం ... ఏకాతపత్రాం

ధనం యజ్ఞేషు పాత్రయామాస- ధర్మార్జనసత్పాత్రత్వే తేనతస్య
యజ్ఞార్థత్వాదితి భావః.

తస్యానలౌజాస్తనయస్తదన్తే వంశశ్రియం ప్రాప
నలాభిధానః । యో నడ్వలానీవ గజః పరేషాం బలా
న్యమృద్నాన్నలినాభవక్త్రః ॥ ౪.

తస్యేతి ॥ అనలౌజాః నలాభిధానః - నలాఖ్యః తస్య నిషధస్య తనయః తదన్తే నిషధస్యాన్తే అవసానే - వంశశ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం ప్రాప- నలినాభవక్త్రః యః నలః గజః నడ్వలాని వ నడప్రాయస్థలానీవ - నడశాదాడ్డ్వలచ్ ఇతి డ్వలచ్ - పరేషాం బలాని అమృద్నాత్ మమర్ద.

నభశ్చరైర్గీతయశాస్సలేభే నభస్తలశ్యామతనుం తనూ
జమ్ । ఖ్యాతం నభశ్శబ్దమయేన నామ్నా కాన్తం
నభోమాసమివ ప్రజానామ్ ॥ ౫.

నభశ్చరైరితి ॥ నభశ్చరైః గన్ధర్వాదిభిః- గీతయశాః గీతకీర్తిః- స నలః- నభస్తలశ్యామతనుం- నభశ్శబ్దమయేన నామ్నా నామధేయేన ఖ్యాతం ప్రసిద్ధం- నభశ్శబ్దనిర్మితనామ్నేత్యర్థః- నభోమాసమివ శ్రావణమాసమివ- ప్రజానాం కాన్తం ప్రియం- తనూజం పుత్రం- లేభే ప్రాప.

తస్మై విసృజ్యోత్తరకోసలానాం ధర్మోత్తరస్తత్ప్ర
భవే ప్రభుత్వమ్ । మృగైరజర్యం జరసోపది
ష్టమదేహబన్ధాయ పునర్బబన్ధ ॥ ౬.

తస్మా ఇతి ॥ ధర్మోత్తరో ధర్మప్రధానస్స నలః- ప్రభవతీతి ప్రభుస్తస్మై తత్ప్రభవే- ఉత్తరకోసలానాం ప్రభుత్వమాధిపత్యం- విసృజ్య- జరసా జరయా ఉపదిష్టం బోధితం । మృగైరజర్యం సఙ్గతం- అజర్యం సఙ్గతమితి నిపాతః- పునః అదేహబన్ధాయ- పునర్దేహబన్ధనివృత్తయే మోక్షార్థం వనం గత ఇత్యర్థః - బబన్ధ - అదేహబన్ధాయ ... ఇత్యర్థః.

తేన ద్విపానామివ పుణ్డరీకో రాజ్ఞామజయ్యోఽజని పుణ్డరీకః। శాన్తే పితర్యాహృతపుణ్డరీకా యం పుణ్డరీకాక్షమివ శ్రితా శ్రీః॥ ౭.

తేనేతి॥ తేన నలేన ద్విపానాం పుణ్డరీకః - దిగ్గజవిశేష ఇవ రాజ్ఞామజయ్యః జేతుమశక్యః - క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే ఇతి నిపాతనాత్సాధుః - పుణ్డరీకః - పుణ్డరీకాఖ్యః పుత్రః - అజని జనితః - పితరి శాన్తే స్వర్గతే సతి - ఆహృతపుణ్డరీకా గృహీతపద్మా శ్రీః - యం పుణ్డరీకం పుణ్డరీకాక్షం విష్ణుమివ శ్రీరాశ్రితా.

స క్షేమధన్వానమమోఘధన్వా పుత్రం ప్రజాక్షేమవిధానదక్షమ్। క్ష్మాం లమ్భయిత్వా క్షమయోపపన్నం వనే తపః క్షాన్తతరశ్చచార॥ ౮.

స ఇతి॥ అమోఘం ధనుర్యస్య సః - అమోఘధన్వా - ధనుషశ్చేత్యనఙాదేశః సమాసాన్తః - స పుణ్డరీకః - ప్రజానాం క్షేమవిధానే దక్షం - క్షమయా క్షాన్త్యా యుక్తం - క్షేమం ధనుర్యస్య తం క్షేమధన్వానం నామ పుత్రం - క్ష్మాం లమ్భయిత్వా ప్రాపయ్య - లభేర్గత్యర్థత్వాద్ద్వికర్మకత్వం - క్షాన్తతరః అత్యన్తసహిష్ణుః సన్ వనే తపః చచార చకార.

అనీకినీనాం సమరేఽగ్రయాయీ తస్యాపి దేవప్రతిమః సుతోఽభూత్। వ్యశ్రూయతానీకపదావసానం దేవాదినామ త్రిదివేఽపి యస్య॥ ౯.

అనీకినీనామితి॥ తస్య క్షేమధన్వనః - సమరే యుద్ధే అనీకినీనాం చమూనామ్ - అగ్రయాయీ దేవప్రతిమః - ఇన్ద్రకల్పః సుతః అభూత్ - అనీకపదావసానం అనీకపదాన్తం దేవాది దేవశబ్దపూర్వం - యస్య నామ దేవానీక ఇతి నామధేయం త్రిదివేఽపి వ్యశ్రూయత అశ్రూయత.

పితా సమారాధనతత్పరేణ పుత్రేణ పుత్రీ స యథైవ తేన। పుత్రస్తథైవాత్మజవత్సలేన స తేన పిత్రా పితృమాన్ బభూవ॥ ౧౦.

పితేతి॥ సవితా తెజుథస్య సమారాధనకర్మణి మున్యగ్రైః మరేణ తేన పుత్రేణ యథా పుత్రింటయాన - తత్రైవ సపుత్రః దేవానీకః అత్ర బవత్యైన పిత్రా పిత్రయాన్ బభూవ. లోకేపి పిత్రా పుత్రేత్యవనం మనయారాపీదితర్యథా॥

పూర్వస్తయోరాస్య సముదిరోధాయాస్తోకృపేతర్ల
చకుప్తయాస్య। ధురంనిధాయైకనిధిర్గుణానాం జగా
మయజ్వాయజమానలోకమ్॥ ౧౧.

పూర్వస్మిని॥ గుణానామేకనిధిః యజ్వా విధినేష్టవాన్ - యజ్వా మానవినిర్దేష్టవాన్యమరః - తయోః పిత్రా పుత్రయోః పూర్వః పితా తెజువథస్య - అక్షమయ్యపనుశ్య - అశ్లోక్యపే పుత్రే దేవానీకే - చిరనిర్ధారాధిరాధ్యన్యాం - కర్గచకుప్తాయస్య ధురం రక్షాభారం - నిధాయ - యజమానలోకం జగామ.

తస్మిన్సుకృత్యవశంవదతాంగతే స్వైమైహ్యానీ ద్విష
తామపీష్టః। సభ్యద్వినాకాశపేయంత్రయకాంతూరన్ధుర్య
మారూఢవాంద్వైన్మితమ్॥ ౧౨.

తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్ స్వ దేవానీకస్య సూనుః - అహీనగురితి యస్య నామ తామనేః - వశంవదతీతివశంవదః ప్రియవాదినః ప్రియవాదినః పుణ్యపుత్ర్యైః యః - తస్యభావస్తత్త్వం తస్మాద్విష్టవాదిత్వాత్ స్వైమైవ ద్విషతామపి - ఇష్టః ప్రియః - అపిర్ - అగ్రాద్యానీకనిర్యాణం లక్ష్యతే. తథాహి ప్రియయుక్తమవ్యాంతరంమాధుర్యంగిరమాధుర్యం - సభ్యదకనారంవిద్యానానినిత్తావని - మాంసారకలిర్మాధుం పరిరక్షితుమ్. అస్త్రి శస్త్రాణి.

అహీనగుర్నామమహీంసమగ్రాంమహీనబాహుద్ర
విణశ్శశాస। యోహీనసంసర్గపరాఙ్ముఖత్వాద్యు
వాప్యనర్థైర్వ్యసనైర్విహీనః॥ ౧౩.

అహీనగురితి॥ అహీనబాహుద్రవిణః సమగ్రబాహుపరాక్రమః - ద్రవిణంబాలపరాక్రమౌ ద్రవిణంధనరాశిశ్చ ఇత్యమరః - హీనసంసర్గపరాఙ్ముఖత్వాత్ నీచసంసర్గానభిలాషిత్వాద్ధేతోః యువాపి అనర్థైః అనర్థకారైః - వ్యసనైః మృగయాదిభి

[illegible]

[illegible] ౧౪.

[illegible]

[illegible] ౧౫.

[illegible]

[illegible] ౧౬.

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible].

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible].

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible].

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

> తతః పరం [illegible]
> [illegible] । [illegible]
> [illegible] ॥ ౨౦.

[illegible] ॥ తతః పరం [illegible]

> [illegible]
> [illegible] । [illegible]
> [illegible] ॥ ౨౧.

[illegible]

> [illegible]
> [illegible] । [illegible]
> [illegible] ॥ ౨౨.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౩.

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౪.

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౫.

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

పాత్రీకృతాత్మా గురుణేన తేన సృష్ట్యా కృతిః సంప్రతి
[illegible]
[illegible] ॥ ౨౯.

పాత్రీకృతేతి ॥ గురుణేన తేన [illegible]
[illegible]

[illegible] ॥ ౩౦.

[illegible]

[illegible] ౩౧.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౩౨.

[illegible]

[illegible] ॥ ౩౩

[illegible]

[illegible] ॥ ౩౪.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

శోఽగ్న్యాసేత్యేవం. మునేః రాగోఽత్ర్యగ్రే తాండవసిద్ధగుహ్య
మ్యం-సర్వాఙ్గీణం బాహ్యోపాఙ్గేతి సర్వాఙ్గీణం-తత్ర్యవ్యాదరిత్యా
దినా ఖప్రత్యయః - తకల్పనాభిరాభరణ సమూహామ్-ఆద్యం
విలసిత పదం భూషస్థానం యానకం ప్రపేదే- విశిష్టమధుపు
ష్పాకల్పజాని భూషణపదత్వేన యానకస్య పశుర్థానిమూప
నాన్యపిత్తపుణ్యాలాగౌవకమితో.

తస్త్రిస్రోతసవాహ్యాదూరిసందర్శితార్థః సుమ్మ
కనకనామాఃమద్య సంతానకామైః. అతిథిపురః
మాత్రైర్గాహ్యానా స్త్రస్యయానః ప్రత్యమమంగ్యహి
తైర్భుజాగ్రాజిత్యాః ॥ ౮౧.

తతిస్రోతః మాతిథిః తన్యాపాఞ్ఛ్యం ప్రేషితాభిః సందర్శా
నార్థః ప్రతిస్రోతాం శ్రు. శాడవిత్ తన్యప్రతీమానాం తత
నాన్యాః - పుష్పయానక తద్గతి పుష్పము- సమధికతరయానాః
దిగ్విసర్గా ప్రమదమనిర్వాణా ఇత్యర్థః - శుద్ధసంతానకా
మా అమాత్యైః అమాత్యా అనీకాః రాడకన్యాశయానః తస్య
సుపత్యతస్య సంధినిర్ప్రమమహంగ్యహితైర్ భుజా ప్రియం
ప్రయతంత అతిథిపురః - అతిథిసృష్ట పత్నా నపత్నీముత్సృ
జ్య ప్రతిస్యత నామస్థానా స్వాన్యానాన్విసృష్ట స్పృహః.

ఇతి శ్రీ రఘువంశే మహాకావ్యే కాళిదాసకృతౌ
అతిథివర్ణనం నామ సప్తదశః సర్గః.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ మల్లినాథసూరివిరచి
తాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీ సమాఖ్యాయాం
సప్తదశస్సర్గః.

రఘువంశః

ఏకోనవింశస్సర్గః

అగ్నివర్ణమభిషిచ్య రాఘవస్స్వే పదే తనయమగ్ని
తేజసమ్ । శిశ్రియే శ్రుతవతామపశ్చిమః పశ్చిమే వ
యసి నైమిశం వశీ ॥ ౧.

అగ్నివర్ణమితి - శ్రుతవతాం శ్రుతవతాం విదుషామ్ - అపశ్చిమః శ్రేష్ఠః వశీ రాఘవః - సుదర్శనః - పశ్చిమే వయసి వార్ధకే స్వే పదే స్వస్థానే అగ్నితేజసం తనయమ్ - అగ్నివర్ణమ్ అభిషిచ్య - నైమిశం నైమిశారణ్యమ్ - శిశ్రియే - శ్రితః.

తత్ర తీర్థసలిలేన దీర్ఘికాస్తల్పమన్తరితభూమిభిః
కుశైః । సౌధవాసముటజేన విస్మృతస్సంచికాయ
ఫలనిస్పృహస్తపః ॥ ౨.

తత్రేతి ॥ తత్ర నైమిశే తీర్థసలిలేన దీర్ఘికాః విహారవాపీః - అన్తరితభూమిభిః - ఆస్తారితభూమిభిః - కుశైః - తల్పం శయ్యామ్ - ఉటజేన పర్ణశాలయా సౌధవాసంచ - విస్మృతః - విస్మృతవాన్ - కర్తరి క్తః - ఫలనిస్పృహః స్వర్గాదిఫలనిస్పృహః సన్ తపః సంచికాయ సంచితవాన్.

లబ్ధపాలనవిధౌ న తత్సుతః ఖేదమాప గురుణా హి మే
దినీ । భోక్తుమేవ భుజనిర్జితద్విషా న ప్రసాధయి
తుమస్య కల్పితా ॥ ౩.

లబ్ధేతి ॥ తత్సుతః - సుదర్శనపుత్రః అగ్నివర్ణః - లబ్ధపాలనవిధౌ - లబ్ధస్య రాజ్యస్య - పాలనకర్మణి - ఖేదం నాప - అశ్రమేణ అపాలయదిత్యర్థః - కుతః హి యస్మాత్ - భుజనిర్జితద్విషా గురుణా పిత్రా ఏవ - అస్య అగ్నివర్ణస్య - భోక్తుమేవ కల్పితా - ప్రసాధయితుం - న కల్పితా - ప్రసాధనం కణ్టకశోధనమ్ - అలంకృతిరితి చ ధ్వన్యతే - యథా అలంకృతాన్యవరా భూషణాని కేవలముపభుజ్యన్తే తద్వదిత్యర్థః.

తత్త్వశాస్త్రధీః - అధిష్ఠానత్వసాక్షాత్కారాత్ తత్త్వజ్ఞః ఏవం
కాశీమధ్యే కర్మ - అగ్నిహోత్రాదివ్రతం.

కాశీవాసస్తు మధుగర్వకటాక్షైః పాపధూమసమా
మృత్యునృత్యేన తత్త్వవిత్ కేవలం పాపనాశనం
కాలేమరణే భవతి. ౧౧.

కాశీతి ॥ మృత్యునృత్యేన అగ్నిహోత్రైః కాశీవాసస్య మధుగ
ర్వకటాక్షైః మహాపాతకైః - తత్త్వంతద్వత్ తద్వారా పాపధూ
మమేవ తద్వారా పాపధూమా తత్త్వజ్ఞః - పాపనాశనం
సమాప్తః పాపనాశనం మృత్యునా మరణేన - భవతి
ప్రాణత్యాగే అద్వైతతత్త్వ అధికారః.

పాదరేణు పవిత్రం తదా తన్మధురేణు
పాపః । పాదతృప్తిపరం ముక్తిపదం సా ప్రబుద్ధ్య
మధుబోధః ॥ ౧౨.

పాదరేణు అన్యాః తదా పాదరేణు పాదరేణు
మధ్యే పాదరేణు అగ్నిహోత్రేణ పవిత్రం ముక్తిపదం అధిరే
ణు మధుబోధః - అధోపాదం ఇత్యాహ - కాశీ
ప్రాప్తిపర్యంతం - మధుబోధ్యస్య అన్నాద్యాధి
కాశీరాజ్యం పాపనాశనం - సాధనాధికారా పాదం
హిరణ్యం ముక్తిపదం - అధికం.

అచ్ఛాచ్ఛ పదార్థమధ్యే తత్త్వవిద్యాపర
సుఖం తత్త్వజ్ఞానం మృత్యునాశనం
గమనం పాపనాశనం ॥ ౧౩.

అచ్ఛమితి ॥ అచ్ఛ పదార్థమధ్యే - ఉత్పత్తికారణం
తత్త్వస్య అగ్నిహోత్రస్య అచ్ఛం - అభ్యాసేన కాశీ
తత్త్వం - మృత్యునాశనం పాపనాశనం - వి
ద్యా - మరణం మధుబోధేన పాపనాశనం -
మృత్యునాశనం ప్రాప్తిపర్యంతం తత్త్వజ్ఞానం
ప్రాప్తిస్థానం - అచ్ఛ పదార్థేన కాశీవాసినాం
కాశీ మధ్యే ...

ఫణస్య యస్యం ప్రోతకపుష్కరః కృతిలోలతాంగ్యవల
యారావారన్యనః ననర్తకీరళినయా తిలక్షైః వాక్యా-
వర్తిష్ముకురుష్వలజ్జయసి ॥౧౪.

పదార్థ॥ కృతికుశలః ఫణ్యయాం ప్రోతపుష్కరః వాదీ వాద్యము ఖః - లోలానిచాలాన్యవలయానిపె యస్యసః ధ్వానైః మ నా వారణ నర్తకీరాయిరి కేవల- ఫణిభిష్మిపర్ణః - అభినయాతిలం ఘనైః అభినయము ష్ఠలంభిరిత్యర్థః - నర్తకీః - కల్పితమున్నా మ్యగా ప్రోక్తయః - పెక్కురాడకల్యకళ్ళుగుజీపి - సుఖముగాటా దాక్యమ్ము వాక్యగా వర్తిము ఫమాపష్పము నమ్ము - అలజ్జయసి ం జ్ఞు మకముయర్.

చారున్యత్యవిగహన స్తుఖం స్వేకభిన్న తిలకం కరికే
యార్ । ప్రేమవర్త నసావిలః పిబన్న కృతీవదదురా
ంకశ్వరా॥ ౧౫.

చార్యత॥ నఃభిష్మిపర్ణః-చారుసుందరం - న్యత్యవిగహలాన్య వనావి- కరిశ్రేయార్ - నర్తనప్రియాసార్ - స్వేదేవభిన్న తిల కం - విశిష్ణతిలకం - తస్తుఖంవర్తకీముఖం - పేన్నావర్త వగనా విలః- ప్రావర్తి లముఖమారుతస్యగ - పిబగ - అమరాణాం అం నాయాశ్య ముశ్యరావిష్ట్రకుబేరా - అత్యతీవవ్ - అతిక్రమ్య అతీవవ్ - తాగ్భామిత్యంభ్రాష్ట కరిణ్యతీవిశయానితిత్యర్థః - ఉన్మాద్రిష్యతిపిత్యకం సాగాగ్యందుర్లభమితిభావః.

తస్యసావకణిద్రష్ట వంధయాః తాడ్యవహ్ని ఘనవే
మునక్షేనః । పల్లధాభియవన్యర్యరః రేసామధుక్ష
విమయాన్యయాగయా॥ ౧౬.

తస్యతః ఉవిన్యత్య అనర్యక్రకత్ర- నవేము తాడ్యకహ్నిము- శగ్రావిష్యంధ్యయాగ్నియ ఫక్తేవః అవర్తమనస్తన్యం సాగరగాః ప్రియస్యత్యప్యఃప్రోతాగన్నవయః ఫర్ధాసానియము తే నయాగయాః పల్లధాభిః ప్రేయవీభిః-సామధుక్షవిమయాఃఅర్థ తము రైన్ప్రియా-ధ్రాశ్యప్రేత- గప్రిగోవర్గ యాఃసాధ్వీగావిధః సాగరయాఃప్రీగోశ్యసావకణావిస్తుశ్యాద్వి.. - ప్రాగాఃఫణ

యమునేత్యః నేతియుతః ప్యాయమునకృత్య [illegible] ఛత్రాన్తోన నప్త్రయతఇతి వాక్యాద్యనః - అన్యత్ర [illegible] తంతథం అత్య వ్యా [illegible] - శ్వనయతదం గమ్యర్థే [illegible] నిత్య తృప్తంచకుర్యాత్.

అభ్యుద్ధృత [illegible] కృత్సం [illegible] కుటిలం [illegible]
[illegible] మేఖలాభి [illegible] బద్ధసంతత [illegible]
యనిరనాకః॥ ౧౪.

అభ్యుద్ధృతేతి॥ [illegible] అగ్నిదర్శః - [illegible] - [illegible] కంచయ [illegible] - అన్య [illegible] - అభ్యుద్ధృతః [illegible] - [illegible] తద్గసంతత్సనమః - [illegible] కుటిలం [illegible] - అతిత్య - మేఖలాభిః బద్ధసంచ - [illegible] - [illegible] మూదద్గతి ధాతుః.

తేనదూరి [illegible] త్పష్ట [illegible]
[illegible]
[illegible] మోచదః॥ ౧౫.

తేనేతి॥ [illegible] - [illegible] - [illegible] - [illegible] అగ్నిదర్శన - [illegible] - [illegible] - [illegible] - [illegible] - [illegible] - [illegible].

[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౧౬.

[illegible] - [illegible] - [illegible] - అభ్యు [illegible] - [illegible] అగ్నిదర్శః - [illegible] - [illegible] - [illegible].

[illegible]

స్త్రీ హాటకేనకా। కస్య తత్వాదధర్యశేకబంధేక స్యేదుష్టి
తథాపః శ్రుతాధ్రుతాక్॥ ౨౦.

వ్యాఖ్య॥ స్తేహ్నా స్వదపయేణ - (ప్రయాస్య అనుతాగేణ హి
తునా - గర్వతేజకకే కథత్త్వ జనే ఖత్సరాక్ష్యరాత్ - అయ
తాంగ్ వృధార్ ఖధవాశ్య హితాః దివ్యః రాజ్ఞః ఉద్ధ్య
రుపః త్యక్త్వాహి తాస్యస్య - ఖహటకస్ ఉత్పవకధర్యశేనక్య
తః అక్షరః స్వ తదాజనం తేనశ్రుతార్థః - తస్యధాతక్య
తాధ్రుతా - తాంకస్యః - ఖదనఖహితాత్వతవ్యాధాత్ కితేన
తేనస్యఖసారత్థం తాతయా ఖ గురుత్య్రక్షః.

పార్థ్యత్య దర్శితోగజోధనా దర్శనానతృత్రభాణసర్వ
థాః । పార్శ్వకః ప్రణయాకః ప్రసాదయాన్ సోదు
నార్ప్రణయఖస్వతః పునః॥ ౨౧.

పార్శ్వదితి॥ నః అగ్నే తత్తః పార్థః ఏత్య అగస్త్య - తదితోగజో
కితా స్త్రీస్తతరంగో గోధినా - దర్శనానస్తతరితప్రదాతనేన
హితఖనా - త్యశేత్ర్యస్తాప్తట్ - త్యతాభాణనేన సర్వథాయాం
ప్రహీత్తాః ఖస్త్రీతాఇత్యశరః - తదుక్తమ్ - క్షాతేనార్థంగకత్య
తేక్త్రితేర్భ్యకపయశేరి - (ప్రావ్లరః ప్రణయినః ప్రసాదయాన
తదాపి ప్రణయఖస్వతః ప్రణయేన నఖగోపేన ఖంధతః అల
నః - తథాల ప్రణయస్య స్నిగ్ధత్యరః - పునరదనార్ - తత్త
తాకయాం.

స్వస్మిన్నిత్రి సంధకఖచ్ఛనాః ఖిత్యస్త్రైశ్చ్యతతస్త్రీ
వితతమ్ । ప్రఖస్య దాస్యగతా ప్రఖర్దృతః ప్రోధధిన్య
వలయ్యుర్వతత్త్రైః॥ ౨౨.

స్వస్మిన్నితి॥ అద్యనాః స్వస్మిన్నిత్రిః దతక్ః నరత్త్వజనఃరయ
నతపఅగ్నిఖర్తక్ - అతదన్యవద త్వయాంగోత్రిక్షలనంత్పతయ
న్యనుతలతఖాతాలిత - ప్రఖర్యతస్తోత్రి దియాన్య అస్త్రైఖ ధ్వగతి
తాఅ ప్రఖర్దృతాయేఖత్రైః ప్రోధనత న్యాది తలయానిదయేఖత్రైః
వతత్త్రైన త్యయానాతతాఖ్యతదియ్యర్గానైః ప్రోత్యస్త్రైశ్చ్యః ప్రణతీక్షత
తంతత్త్యనక్ - తథాఖాఖః ప్రణతిక్షత్య తాస్త్ర ఖతరాధత్యతమితి

గ్రైష్మీష్వస్య వయస్యాం లతాస్వమూస్వస్యమాలస్యర
మార్గదర్శనః । అస్వభూత్యం బుద్ధిగారతం. స్వాత
సోధవయవేశభూత్రతమ్ ॥ ౨౩.

గ్రైష్మీతి । యః అగ్నివర్ణః మాలీకః స్వశమార్గదర్శనస్వస్య- గ్రైష్మీష్వస్య వయస్యాం లతాస్వమూన్ ఏతస్య అవరోధాదస్త్రః ఋతజనాల్ వరేణ్యయా వేశధుః శబ్దః తదాత్రరంరత్స్వ్రా నంయభూతభా - శంబుద్ధిగారతం వాడీరతమ్ అస్వభూత - శుంబనస్వాపాదక్షాబెరిబోగ్రీతాః - అత్రిజీవన్తప్యాని మాలీక బుద్ధిప్యబ్ధిస్తాభక్షయాల్ ప్రాస్వర్యమ్-అవిదోషయుదీపుగాష్య స్వస్తాభక్త్వంస్య విద్విరాయిత్య్వదేశాత్.

నామవల్లభజనస్య తేమయాపావ్రిస్యధాగ్యమబిశస్య
నాక్షృతే । లోలుశంబితమనోమమతిరంగోత్రి
బిస్ఫురితమామరక్తాః ॥ ౨౪.

నామేతి ॥ మయా తేవల్లభజనస్య ప్రియజనస్య నామపాత్రిస్య- తస్మాత్మాస్యనంస్యా తస్యవల్లభజనస్య యుష్మాగ్యం అస్య వమగ్రీమానారణమితిశేషః - తదపినాక్షృతే - బహుమాన్త - మమ మనోలోలుపం స్వభ్రుత్యస్వనప్రతానారణ అక్షణాః గోత్రేణా మ బిమరేణ విస్ఫురితమ్ అగ్నివర్ణమ్ ఆహుః - గోత్రంనామ్మిమశ బంధురితా వదః - తస్మాన్మలాశే సరితబ్యాగ్యమబిశాక్షు తిమ మమనః అహాహార్ప్యస్థితి సోల్లుణ్ఠనముపాలభం తేరర్థః.

చూర్ణబభ్రు లులితస్రగాకులం ఛిన్నమేఖలముల్క్రా
నాత్కృతమ్ । ఉజ్ఝితస్యశయనం విలాసినస్త్స్యవిభ్ర
మరతాన్యపావృణోత్ ॥ ౨౫.

చూర్ణేతి ॥ చూర్ణాని బభ్రూణి చూర్ణాని శయ్యావరకరణ అధోముఖా విస్థితాయాం స్త్రియాం చిబుకగతైః కుంకుమాదిచూర్ణాదిభిః- బభ్రువిరంగం - బభ్రురాస్యగ్రంథి తిర్యిస్వయుగ్మకః - లులితప్ర నాకులం కరిశేశాఖ్య నన్దిత్రియా భాయిగత మన్త్రకలా లలితాభ- బీతాభః స్రిగ్భిః ఆకులం - ఛిన్నమేఖలం కాంచిత్రి మక్తరాజస్త్రియా చిన్నిధైక తరలత్వాత్ గళిత మేఖలమ

త్యర్థః - అలక్తకాంకితం ధైనుకపాదస్థల విహరకాంతాచ రణత్వాత్ - లాక్షారాగరూషితం - నయనం తత్పరం - ఉత్థితవస్త్ర యనాదితి శేషః - విలాసినస్త్రస్యాగ్నివలయాన్య - విభ్రమరతా విలీలారతానినూపురబంధ విశేషా విత్యర్థః - అహార్యణాత్ - స్ఫటికచాకార - వ్యాసనాదీనాం లక్షణానిరతిరహస్యేవ్యాసనతంత పమితం యది ప్రియావాప్యథధామూఖదమప్పకాశ్యతి. తత్రాటం సంధిరుపాశ్యతల్లకవాప్య ద్వ్యపాటి వమనం స్థిత స్వరః - యూగత స్త్రనభుజాస్యమన్త కాయున్నస్సురదుధోముఖం ప్రియాం - త్రా మతి ప్యకరకృష్ట మె మనైవల్ల శుకరింవ దైథయుర్యతె - యోషి తేకదరద నముఖి ప్రతిపాయతెదవారిక్రియావ్యాయమ్ - స్యక్త మాన్త యగళానిజె పశేయోషిదేతి కటిరూధవల్లభా - అగ్రతో యది కన్నైరధోముఖీధైనుకంవ్యపవదున్న తెపిప్రయఇతి.

సన్న్యయం చరణరాగమాదధే యోషితాం నతుతథా
సమాహితః । లోచనానన యనేక్ష్యధాంతరై మేఖ
ఖలాగుణపదై నిరాతమ్ప్రిభిః॥ ౧౯.

సఇతి॥ సః అగ్నివర్ణః - స్వాయమెవ యోషితః చరణయోరా గం లాక్షారసమ్ ఆదధే అపరాయా మాస - తస్మిన్ధాంతరైః ప్రి యాంగస్పర్శాదితిభావః - వితమ్పిభిః - వితప్యవద్భిః - మేఖలా గుణపదై - జఘనస్తైః - పశ్యాన్నిరంబస్త్రికట్యాఃక్షేపేతు జఘనం పుర ఇత్యమరః - లోచనాన నయనః అక్ష్యప్పయానా దృష్టి స్యాస్థా సమాహితోఽవహితో నాభూత్ యథా సమ్యగ్ర వనాప్యదితి శేషః.

చుమ్బనేవివరవర్తితాధరం హస్తరోధిరశనాబిముట్ట సే । విఘ్నితేచ్ఛ మపికస్య సర్వతో మన్మథేంధన మాభ్యమూకతమ్॥ ౨౦.

చుమ్బనఇతి॥ చుమ్బనే వివృత్తైనతి - వివరివర్తితాధరం అ చుమ్బితోష్ఠం - రశనాయా విముట్ట సేనతిగ్రంథి విస్రస్త సతి నత్ర మతి - హస్తైనరుణద్ధి నారయతీతి హస్తరోధి - ఇత్థం సర్వతః సర్వ త్రవిఘ్నితేచ్ఛం ప్రీతిబాధకమపి సూరతమపి - మధూనాం తరం సు

తతం॰ తస్య అగ్నివర్ణస్య యున్మత్తం శేషనం కా మోద్దీపనమభూత్.

దర్పణేషు పరిభోగదర్శినీర్నర్మపూర్వమనుపృష్ఠసంస్థి
తః। ఛాయయా స్మితమనోజ్ఞయా వధూర్హ్రీని
మీలితముఖీశ్చకార సః॥ ౨౮.

దర్పణేష్వితి॥ సః అగ్నివర్ణః దర్పణేషు పరిభోగదర్శినీః సంభో
గచిహ్నాని పశ్యన్తీః వధూః - నర్మపూర్వం - స పరిహాసం - అను
పృష్ఠం తాసాం పృష్ఠభాగే సంస్థితస్సన్ - స్మితేన మనోజ్ఞయా
మనోహరయా - దర్పణగతేన స్వప్రతిబిమ్బేన - హ్రీనిమీ
లితముఖీః లజ్జావనతముఖీః - చకార - ప్రియాగతం దృష్ట్వా లజ్జి
తా ఇత్యర్థః.

కణ్ఠసక్తమృదుబాహుబన్ధనం న్యస్తపాదతలమగ్రపా
దయోః। ప్రార్థయన్త శయనోత్థితం ప్రియాస్తం
నిశాత్యయవిసర్గచుమ్బనమ్॥ ౨౯.

కణ్ఠేతి॥ ప్రియాః శయనాదుత్థితం తమగ్నివర్ణం కణ్ఠసక్తం కణ్ఠస
క్తమృదుబాహుబన్ధనం కోమలబాహుగ్రథితం యథా తథా
తత్ - అగ్రపాదయోః స్వకీయయోః న్యస్తే పాదతలే యస్మిం
స్తత్ - నిశాత్యయే ప్రాతఃకాలే విసర్గః విసృజ్యగమనం తదర్థం
చుమ్బనం ప్రార్థయన్త అయాచన్త - దూరాద్విలోక్య దర్శనా
ద్వర్తన్తే తత్త్వమ్ - అగ్రపాదయోః - తలావస్థానే ఉదయత్వ
ప్రాది ప్రయుజ్య తథా యాచ్ఞాదనస్యావాగ్సతి.

ప్రేక్ష్య దర్పణతలస్థమాత్మనో రాజవేషమతిశక్రశో
భినమ్। పిప్రియే న స తథా యథా యువా వ్యక్తలక్ష్మ
పరిభోగమణ్డనమ్॥ ౩౦.

ప్రేక్ష్యేతి॥ యువా సః అగ్నివర్ణః - అతిశక్రం శక్రాదధికం శో
భమానం అతిశక్రశోభినం దర్పణతలస్థం ముకురప్రతిబిమ్బ
గతమ్ - ఆత్మనః రాజవేషం ప్రేక్ష్య తథా న పిప్రియే నన్దతి స్మ।
యథా వ్యక్తలక్ష్మ వ్యక్తచిహ్నం పరిభోగమణ్డనం సమ్భోగచిహ్న
మణ్డనం ప్రేక్ష్య పిప్రియే - యువా స రాజవేషాదపి విటవేష
మనోజ్ఞ ఇతి భావః.

మిత్రకృత్యమపదిశ్య పార్శ్వతః శ్రీస్థితం తమనవస్థి
తంప్రియాః। విద్యుదాశ్రితబలాయనశ్చలాన్యంబుదేతి
రురుధుః కరగ్రహాః॥ ౩౧.

మిత్రేతి॥ మిత్రకృత్యమ్-అపదిశ్య వ్యాజీకృత్య-పార్శ్వతః శ్రీస్థితమ్-అనుగన్తుమభ్యుద్యతమ్-అనవస్థితమ్-అవస్థాతుమశక్యమ్ తమగ్నివర్ణమ్-ప్రియాః ప్రేయస్యః-సౌరతసాధనప్రియాః సౌరతసాధనప్రియాః కృత్స్నా ఇతి యావత్. తదేవ బలాయనశ్చలాని ప్రియాణి కార్యాణి-అంబుదాశ్రితాః తత్త్వతస్త్వంబుదా యస్మిన్నితి. విద్యుదానీతః విరోలట్ శరీర వైశద్యేన దేశః- ఇత్యుక్త్వైతి శ్రమః- కరగ్రహాః కేశాకర్షణైః రురుధుః ఉపరోధనం చక్రురిత్యర్థః అత్రి గూఢార్థోయః- యథాస్మా తాసు గతా సమిత్రికార్యం తదాపి- త్రిస్వాతిత్యత్రియోనతః తంతర్యూనాం కత్యయేతి నిశ్చయం కృతిస్త్రాన్ వాక్యాద్యనః మిత్రకృత్యం చాపదిశ్యానయత్రి గచ్ఛేత్ ఇతి.

తస్యనిర్గమయతః శ్రియాలయాః కణ్ఠసూత్రముపదిశ్య
యోషితః। అర్థశేషతబ్భుజాద్భుదాన్తరంపీవరస్తన
విలుప్తచన్దనమ్॥ ౩౨.

తస్యేతి॥ నిర్గమయతః శ్రియాలయాః స్త్రియఃస్తనాలసాః విశ్వయాః యోషితః-కణ్ఠసూత్రమాలిఙ్గనవిశేషమ్-అపదిశ్య వ్యాజీకృత్య-పీవరస్తనాభ్యాం విలుప్తచన్దనం ప్రత్యుప్తాఙ్గరాగం-తస్యాగ్నివర్ణస్య-భుజాద్భుదాన్తరం భుజమధ్యమ్-అర్థశేషతః-తదన్యత్ శేషతః తేన్య-కణ్ఠసూత్రం తదుక్తం-యత్స్తనాభ్యాం భుజవల్లభయోస్తనా భిహితం విశదో విధానం- పరిశ్రమాధరాంగనస్యైవ స్తనా స్తత్ కణ్ఠసూత్రం ప్రవదన్తి తజ్జ్ఞా ఇతి - ఇదమేవ పరిరమాస్యేత్ నాలిఙ్గనమిత్యుక్తం-తథాహి- ఉరసి కటిముత్పత్య తాడిత స్తన రాఙ్గస్తనయుగనామభత్వే యతత్ స్వాలిఙ్గనం తదితి.

సంగమాయనిశి గూఢచారిణం చారదూతికథితం పు
రోగతాః। వంచయిష్యసి సదప్రమాద్యతః కాముకాః
తేరితస్యమస్తమఙ్గనాః॥ ౩౩.

సంగమాయ ... నురకార్థం నిశ్చయార్థ ... తంచ
రతిరిష్ట్యకృతాం ప్రతికర్మతిరిత్యర్థ చారిణమ్ చారమాత్రకథితం
చరసి తిచారాః నార్థ చారిణ్యః ... రిక్తం తేకోర్యణ ఇతి గ్ర
త్యయః ... తార్థ కథితం నివేదితమ్ ... గ్ని
వర్ణమ్ అజ్ఞానాః ... అవరుద్ధ మార్గాన్వర్యః ...
... సాప్యగః మార్థ స్వన్ నః నవశ్య యిష్యసి నప్ర
తారయిష్యసీత్యుపాలభ్యతే ... చర్యాః స్వవాసం నిస్య
రిత్యర్థః.

యోషితామయం పతేరం వానిరా మరస్వర్య నివ్యరాతి
మసావవాఘృమత్ । అరుణోదయమకారణ
మాంరాతి క్రాగత చరో దివాకరః ॥ ౩౮.

యోషితామితి ॥ ... పతేరం ... సాయిన ... లా
... నుం స్వర్య ... యోషితాం స్వకీయ నిత్యరాతిం
స్వకీయ ... మవాఘృమత్ ... రాతి క్రామకర చరః
దివాకర సైన తేజస్వి ప్రతి దివాకరః అధికర తేజస్వ్యర్ప్య
త్యయః అసౌ అగ్ని వర్ణః ... సమాంసాద్యత్యమ్
అరుణోదయ ... అనేక శ్లోకేన అన్య ... తన
... త ఉత్పత్త్యర్థ ఇతి నూచితమ్.

వేణుకానకన పీడితాధరాంగ యానఖ ... క్ష
తోకవః ॥ ... తేజసా ... విజిష్ణ
... వాక్య ... ॥ ౩౯.

వేణునేతి ॥ ... ఆధరం ... సాంతాః
... అపి ... ఉదయా సా ... ఇతి
... పురాణ ... ఇత్యర్థః. వేణువాదన ...
... అధరోపీడా ... తేజసా పీడితాః ...
... ఇతి ... విజిష్ణ ...
... మవాప్యలోకయాః.

అంగనక్యవచనా ... ముత్య ... త్య ...
... । ... ॥

సంజఘుషః సహమిత్రిసంవిధా॥ ౩౬.

ఆశ్లేతి॥ ఆజ్ఞసత్యవచనాని అశ్రియః కారణం యస్మాత్ ఆజ్ఞసత్యవచనాశ్రియమ్ ఆజ్ఞకసాత్త్వికభావకరూపేణ త్రిధ మిత్యర్థః - యథా హాథరతి. సహూనాక్షేయో జ్ఞయోనా గజ్ఞసత్యేజ్ఞతి - స్వత్యేజ్ఞభిసయమ్ - విధః రహగస్త్రీము సత్త్వ కేషు - ఉక్తధయానిశాయ దర్శయ మిత్రిసన్నిధా సహరర సహుతస్ శ్రియోగే అభిరయసభ్రైః శ్రియాక్తృభిః అభిన యా చార్త్యస్వహ - సంజఘుషః సంఘుషం కృతవాన్ - స్త్రీ మస్వతాభి హాసియం దర్శయ శ్రియా క్తృభిస్వహాప్యష్ట భూవృత్యర్థః

అంసలమ్బికుటజార్జునస్రజస్తస్య నీపరజసాఙ్గరాగిణః।
ప్రావృషి ప్రమదబర్హిణేష్వభూత్కృత్రిమాద్రిషు వి
హారవిభ్రమః॥ ౩౭.

ఇతః ప్రభృతి శ్లోకద్వయేన తద్విహారప్రకారమాహ - అంసేతి॥ ప్రావృషి అంసలమ్బినః కుటజానాం గిరిమల్లికానామ్ అర్జునా నాం కకుభానాం చ స్రజో యస్య తస్య - నీపానాం కదమ్బకుసు మానాం రజసా అఙ్గరాగిణః అఙ్గరాగవతః - తస్య అగ్నివర్ణ స్య - ప్రమదబర్హిణేషు మత్తమయూరేషు - కృత్రిమాద్రిషు వి హారవిభ్రమః అభూత్ అభవత్ -

విగ్రహాచ్చ శయనే పరాఙ్ముఖీర్నానునేతుమబలాః స త త్వరే। ఆచకాఙ్క్ష ఘనశబ్దవిక్లవాస్తా వివృత్య విశతీర్భు జాన్తరమ్॥ ౩౮.

విగ్రహాదితి॥ ప్రావృషీత్యనుషజ్యతే సః అగ్నివర్ణః విగ్రహాత్ ప్రణయకలహాత్ - శయనే పరాఙ్ముఖీః అబలాః స్త్రియః అనునేతుం సాన్త్వయితుం న తత్వరే - ఆపితు ఘనశబ్దేన గర్జి తేన విక్లవాః చకితాః అత ఏవ వివృత్య స్వయమేవ అభిముఖీభూ య భుజాన్తరం విశతీః ప్రవిశన్తీః ఆలిఙ్గనం కుర్వతీః - ఆచ్ఛిన్నదోర్ముఖమిలనమ్ వికల్పతా - అబలా ఆచకాఙ్క్ష తస్య యద్విగ్రహాత్ప్రసూనమిచ్ఛతీత్యర్థః.

[illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ ౪౦.

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ ౪౧.

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ ౪౨.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౪౩.

[illegible]

[illegible] ॥ ౪౪.

[illegible]

[illegible] ॥ ౪౫.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౪౬.

[illegible]

[illegible] ॥ ౪౭.

[illegible]

[illegible] ॥ ౪౮.

[illegible]

[illegible] ॥ ౪౯.

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౫౦.

[illegible] ॥ ౫౧.

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౫౨.

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౫౩.

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౫౪.

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౫౫.

[illegible]

[illegible]
[illegible]

10553